

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

TÜRKİYE'DE DIŞ TİCARETTEKİ SERBESTLEŞMENİN İTHALAT ÜZERİNE ETKİLERİ

Ali Gökhan BİLMAN

Danışman

Prof. Dr. Muzaffer DEMİRCİ

- 145349 -

2004

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum "Türkiye'de Dış Ticaretteki Serbestleşmenin İthalat Üzerine Etkileri" adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih:

06/07/2004

Ali Gökhan BİLMAN

İmza:

ABilman

TUTANAK

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü' nün 07.10.2007 tarih ve 63. sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisanüstü Öğretim Yönetmeliği'nin maddesine göre İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi Ali Galip Bilen'in konulu tezi incelenmiş ve aday 22.10.2007 tarihinde, saat ' da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 60. dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin Başarıyla olduğuna oy 4/1 ile karar verildi.

BASKAN

Prof. Dr. Mücaffer Demirci
M/imp

ÜYE

Doç. Dr. Utku Otkulu
Utku Otkulu

ÜYE

Yrd. Doç. Dr. Serket SAYIN
S. Sayin

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ FORMU

Tez No:

Konu Kodu:

Üniv. Kodu:

- Not: Bu bölüm merkezimiz tarafından doldurulacaktır.

Tez Yazarının
Soyadı: BİLMAN

Adı: Ali Gökhan

Tezin Türkçe Adı: Türkiye'de Dış Ticaretteki Serbestleşmenin İthalat Üzerine Etkileri

Tezin Yabancı Dildeki Adı: The Effects of Trade Liberalization on Imports in Turkey

Tezin Yapıldığı

Üniversitesi: Dokuz Eylül

Enstitü: Sosyal Bilimler

Yıl: 2004

Diğer Kuruluşlar:

Tezin Türü:

Yüksek Lisans:

☒

Dili: Türkçe

Doktora:

☐

Sayfa Sayısı: 120

Tıpta Uzmanlık:

☐

Referans Sayısı: 106

Sanatta Yeterlilik:

☐

Tez Danışmanlarının

Ünvanı: Prof. Dr.

Adı: Muzaffer

Soyadı: DEMİRCİ

Ünvanı:

Adı:

Soyadı:

Türkçe Anahtar Kelimeler:

- 1- ithalat talep denklemleri
- 2- serbestleşme
- 3- ithalat talep esneklikleri
- 4- eşbütünleşme
- 5- hata düzeltme modeli

İngilizce Anahtar Kelimeler:

- 1- import demand function
- 2- trade liberalisation
- 3- import demand elasticities
- 4- cointegration
- 5- error correction model

Tarih: 06/07/2004

İmza:

A. Bilman

Tezimin Erişim Sayfasında Yayınlanmasını İstiyorum.

Evet ☐

Hayır ☒

ÖZET

Tezin amacı Türkiye’de 1980 sonrası dış ticarete yaşanan serbestleşme sürecinin ithalat üzerine etkilerinin incelenmesidir. Söz onusu etkiler incelenirken ithalat talebinin gelir ve fiyat esnekliklerinin serbestleşme politikalarından nasıl etkilendiği araştırılmıştır. Oluşturulan modelde, ithalat talep denklemindeki açıklanan değişken olarak ithalat hacmi; açıklayıcı değişkenler olarak ise GSMH ve göreceli fiyatlar kullanılmıştır. Çalışmada 1970–2002 yılları arasını kapsayan yıllık veriler kullanılmıştır.

Değişkenlere yapılan ADF testinden sonra tüm değişkenlerin $I(1)$ olduğu ve uzun dönem regresyonunun hata teriminin de $I(0)$ olduğu anlaşılmıştır. Yapısal kırılmanın ADF Birim Kök Testi sonuçlarını değiştirip değiştirmediğinin anlaşılması için Peron Testi de kullanılmıştır. Yapılan testler değişkenlerin eşbütünleşik olduğunu göstermiştir. Serbestleşme politikalarının etkileri açısından kırılma yılı olarak, dışsal olarak belirlenen 1982 seçilmiştir. Tek denklem yaklaşımı kullanılarak yapılan eşbütünleşme analizi sonucu değişkenler arasındaki teorinin öngördüğü uzun dönem nedensellik ilişkisi doğrulanmıştır. Eşbütünleşme analizinden sonra uzun dönem denklemine Tam Düzeltilmiş Phillips–Hansen Testi uygulanarak yorumlanabilir nitelikteki düzeltilmiş uzun dönem katsayılar (esneklikler) elde edilmiştir.

Tahmin edilen ithalat talep fonksiyonunda, ithalat talebinin gelir ve fiyat esnekliklerinin dış ticaretteki serbestleşmeden sonra arttığı saptanmıştır. 1980 öncesi gelir ve fiyat esneklikleri sırasıyla 0,58 ve 0,61 iken; 1980 sonrasında söz konusu esnekliklerin sırasıyla 0,87 ve 0,78’e yükseldiği görülmüştür. Bu bulguların ışığında dış ticarete serbestleşmenin ithalat üzerinde önemli etkisinin olduğu ve parasal, mali ve döviz kuru politikalarının yardımcı araçlar olarak aleyhteki dış ticaret dengesinin düzeltilmesinde kullanılabileceği anlaşılmaktadır.

ABSTRACT

The goal of this thesis is to analyse the effects of trade liberalisation on imports after 1980 in Turkey. Examining these effects, it was investigated that to what extent the income and price elasticities of import demand were affected by the liberalisation policies. In the model, the import volume was used as the independent variable. The explanatory variables were GNP and the relative prices. In the study, a sample of annual data from 1970 to 2002 were used.

According to the ADF results; all of the variables were found $I(1)$ and the residual of the long run regression was found $I(0)$. Also the Peron Test was used to understand whether the structural break has changed the ADF unit root results. By the results of these tests it was demonstrated that all the variables were cointegrated. The year 1982 was exogeneusly determined as the break year to investigate the effects of liberalisation. As a result of the cointegration analysis by using the single equation method, the long run casual relationship between the variables was verified. After the cointegration analysis, Fully Modified Phillips–Hansen Test was applied to the long run equation in order to estimate the corrected long run coefficients (elasticities).

Acorrding to the estimated import demand function, the results showed that the income and price elasticities of import demand have rised after the liberalisation. Before 1980, the income and the price elasticities were 0,58 and 0,61, respectively. After the liberalisation measures, so called elasticities have rised to 0,87 and 0,78, respectively. Consequently, it can be deduced that trade liberalisation has an important effect on imports and; monetary, fiscal and exchange rate policies may be used as substitutive policies to arrange unfavourable trade balance.

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ.....	II
TUTANAK.....	III
Y.Ö.K. DÖKÜMANTASYON MERKEZİ TEZ VERİ FORMU.....	IV
ÖZET.....	V
ABSTRACT.....	VI
İÇİNDEKİLER.....	VII
KISALTMALAR.....	XII
ŞEKİL VE TABLO LİSTESİ.....	XIV
GİRİŞ.....	XVI

BİRİNCİ BÖLÜM

DIŞ TİCARETTE SERBESTLEŞME : TEORİK ÇERÇEVE

1.1. Dış Ticaret Teorileri ve Dış Ticarete Serbestleşme.....	1
1.1.1. Merkantilizm.....	2
1.1.2. Fizyokrasi.....	4
1.1.3. Klasik Dış ticaret Teorisi.....	5
1.1.3.1. Klasik Teorinin Gelişimi ve Temel Varsayımları.....	5
1.1.3.2. Temel Klasik Dış Ticaret Teorileri.....	5
1.1.3.2.1. Mutlak Üstünlükler Teorisi: A. Smith.....	5
1.1.3.2.2. Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi: D. Ricardo.....	6
1.1.3.2.3. Uluslararası Değerler Teorisi: J.S. Mill.....	6
1.1.4. Neo – Klasik Dış Ticaret Teorisi.....	7
1.1.4.1. Neo – Klasik Teorinin Gelişimi ve Temel Varsayımları.....	7
1.1.4.2. Teklif Eğrileri.....	8
1.1.4.3. Kayıtsızlık Eğrileri.....	9
1.1.5. Faktör Donatımı Teorisi (Heckscher – Ohlin Teoremi).....	9
1.1.5.1. Teorinin Gelişimi ve Temel Varsayımları.....	9
1.1.5.2. Faktör Donatımı Teorisinden Türetilen Bazı Dış Ticaret Teorileri.....	10
1.1.5.2.1. Uluslararası Faktör Fiyatları Eşitliği Teoremi.....	10
1.1.5.2.2. Gelir Dağılımı Teoremi.....	11

1.1.5.2.3.	Rybczynski Teoremi.....	12
1.1.6.	Çağdaş Dış Ticaret Teorileri.....	12
1.1.6.1.	Nitelikli İşgücü Teorisi.....	12
1.1.6.2.	Teknoloji Açığı Teorisi.....	12
1.1.6.3.	Ürün Dönemleri Teorisi.....	13
1.1.6.4.	Tercihlerde Benzerlik Teorisi.....	13
1.1.6.5.	Ölçek Ekonomileri Teorisi.....	14
1.1.6.6.	Monopolcü Rekabet Teorisi.....	14
1.1.6.7.	Endüstri – İçi Ticaret.....	15
1.2.	Dış Ticarete Serbestleşmenin Tanımı ve Derecesi.....	15
1.2.1.	Dış Ticarete Serbestleşmenin Tanımlanması Sorunu.....	15
1.2.2.	Dış Ticarete Serbestlik Derecesinin Belirlenmesi Sorunu.....	18
1.3.	Dış Ticarete Serbestleşme ve Küreselleşme.....	20
1.3.1.	Küreselleşmenin Ekonomik Boyutları.....	20
1.3.1.1.	Mal – Hizmet Akımlarının Serbestleşmesi ve Mal – Hizmet İthalatı.....	20
1.3.1.2.	Sermaye Akımlarının Serbestleşmesi ve Sermaye İthalatı...21	
1.3.2.	Küreselleşmenin Hukuki Boyutları.....	21
1.3.2.1.	GATT (General Agreement on Tariffs and Trade).....	22
1.3.2.2.	Çok Taraflı Yatırım Anlaşması (ÇTYA).....	23

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE DIŞ TİCARETTEKİ SERBESTLEŞMENİN TARİHSEL SÜRECİ

2.1.	Cumhuriyet Öncesi Dönem.....	25
2.1.1.	Cumhuriyet Öncesi Dönemde Osmanlı Dış Ticaretinin Genel Görünümü.....	25
2.1.2.	Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yabancı Sermaye Yatırımları.....	28
2.1.3.	Cumhuriyet Öncesi Dönemde Sektörlerin Genel Görünümü ve Dış Ticaretteki Yerleri.....	29
2.1.3.1.	Tarım Sektörü.....	29
2.1.3.2.	Sanayi Sektörü.....	30

2.1.3.3. Hizmetler Sektörü.....	31
2.1.4. Cumhuriyet Öncesi Dönemde Dış Ticaretle İlgili Temel Hukuki Düzenlemeler.....	31
2.2. Cumhuriyet Dönemi.....	32
2.2.1. 1923 – 1932 Yılları Arasındaki Dönem.....	32
2.2.1.1. 1923–1932 Yılları Arasında Dış Ticaretin Genel Görünümü..	33
2.2.1.2. 1923 – 1932 Yılları Arasında Sektörlerin Genel Görünümü ve Dış Ticaretteki Yerleri.....	35
2.2.1.2.1. Tarım Sektörü.....	35
2.2.1.2.2. Sanayi Sektörü.....	38
2.2.1.2.3. Hizmetler Sektörü.....	38
2.2.1.3. 1923 – 1932 Yılları Arasında Dış Ticaretle İlgili Temel Hukuki Düzenlemeler.....	39
2.2.2. 1933 – 1945 Yılları Arasındaki Dönem.....	43
2.2.2.1. 1933–1945 Yılları Arasında Dış Ticaretin Genel Görünümü..	43
2.2.2.2. 1933 – 1945 Yılları Arasında Sektörlerin Genel Görünümü ve Dış Ticaretteki Yerleri.....	45
2.2.2.2.1. Tarım Sektörü.....	45
2.2.2.2.2. Sanayi Sektörü.....	45
2.2.2.2.3. Hizmetler Sektörü.....	46
2.2.2.3. 1933 – 1945 Yılları Arasında Dış Ticaretle İlgili Temel Hukuki Düzenlemeler.....	46
2.2.3. 1946 – 1962 Yılları Arasındaki Dönem.....	49
2.2.3.1. 1946–1962 Yılları Arasında Dış Ticaretin Genel Görünümü..	49
2.2.3.2. 1946 – 1962 Yılları Arasında Sektörlerin Genel Görünümü ve Dış Ticaretteki Yerleri.....	51
2.2.3.2.1. Tarım Sektörü.....	51
2.2.3.2.2. Sanayi Sektörü.....	51
2.2.3.2.3. Hizmetler Sektörü.....	52
2.2.3.3. 1946 – 1962 Yılları Arasında Dış Ticaretle İlgili Temel Hukuki Düzenlemeler.....	52
2.2.4. Planlı Kalkınma Dönemi.....	55
2.2.4.1. 1963 – 1980 Yılları Arasındaki Dönem.....	55
2.2.4.1.1. 1963 – 1980 Yılları Arasında Dış Ticaretin Genel Görünümü.....	55

2.2.4.1.2.	1963 – 1980 Yılları Arasında Sektörlerin Genel Görünümü ve Dış Ticaretteki Yerleri.....	57
2.2.4.1.2.1.	Tarım Sektörü.....	57
2.2.4.1.2.2.	Sanayi Sektörü.....	57
2.2.4.1.2.3.	Hizmetler Sektörü.....	58
2.2.4.1.3.	1963 – 1980 Yılları Arasında Dış Ticaretle İlgili Temel Hukuki Düzenlemeler.....	58
2.2.4.2.	1980 Yılından Günümüze Kadar Olan Dönem.....	60
2.2.4.2.1.	1980 Sonrası Dış Ticaretin Genel Görünümü.....	60
2.2.4.2.2.	1980 Sonrası Sektörlerin Genel Görünümü ve Dış Ticaretteki Yerleri.....	66
2.2.4.2.2.1.	Tarım Sektörü.....	66
2.2.4.2.2.2.	Sanayi Sektörü.....	66
2.2.4.2.2.3.	Hizmetler Sektörü.....	67
2.2.4.2.3.	1980 Sonrası Dış Ticaretle İlgili Temel Hukuki Düzenlemeler.....	68

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DIŞ TİCARETTE SERBESTLEŞMENİN İTHALAT TALEP DENKLEMİNE ETKİLERİ: TÜRKİYE UYGULAMASI

3.1. Dış Ticaretle Serbestleşmenin İthalat Talep Denklemine Etkileri Üzerine Yapılmış Literatür Taraması	76
3.2. Ekonometrik Yöntem.....	79
3.2.1. Temel Kavramlar.....	79
3.2.1.1. Durağanlık Kavramı.....	79
3.2.1.2. Sahte Regresyon.....	80
3.2.1.3. Uzun Dönem – Kısa Dönem Ayrımı.....	82
3.2.2. Birim Kök Derecesinin Belirlenmesi.....	82
3.2.2.1. Genişletilmiş Dickey - Fuller (ADF) Testi.....	82
3.2.2.2. Perron Testi.....	85
3.2.3. Eşbütünleşme Testleri ve Hata Düzeltme Modelleri.....	86

3.2.3.1. Engle ve Granger İki Aşamalı Modelleme Yöntemi.....	86
3.2.3.2. Engle ve Yoo Üç Aşamalı Modelleme Yöntemi.....	88
3.3. Ekonometrik Uygulama.....	89
3.3.1. Ekonometrik Model.....	90
3.3.2. Veri Seti ve Bulgular.....	92
3.3.2.1. Veri Seti.....	92
3.3.2.2. Bulgular.....	93
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	103
KAYNAKLAR.....	111

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ADF	Augmented Dickey Fuller
AR	Autoregressive
ARMA	Autoregressive Moving Average
ARIMA	Autoregressive Integrated Moving Average
AT	Avrupa Topluluğu
BEKKY	Basit En Küçük Kareler Yöntemi
bkz.	Bakınız
CI	Cointegrated
ÇTYA	Çok Taraflı Yatırım Anlaşması
ÇUŞ	Çok Uluslu Şirket
DÇM	Dövizle Çevrilebilir Mevduat
DİE	Devlet İstatistik Enstitüsü
DMO	Devlet Malzeme Ofisi
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
Dr.	Doktor
EBK	Et ve Balık Kurumu
ECM	Error Correction Mechanism
EGM	Engle Granger Model
EKKY	En Küçük Kareler Yöntemi
GATT	General Agreement on Tariffs and Trade
GOÜ	Gelişmekte Olan Ülke
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
IMF	International Monetary Fund
KİT	Kamu İktisadi Teşebbüsü
km	Kilometre
LM	Lagrange Multiplier
MA	Moving Average
MAI	Multi-Lateral Agreement on Investment
MB	Merkez Bankası
MKEK	Makine Kimya Endüstrisi Kurumu
NAFTA	North American Free Trade Association

nkl.	Nakleden
OECD	Organisation for Economic Cooperation and Development
RP	Relative Prices
s.	Sayfa Numarası
SBF	Sosyal Bilimler Fakültesi
SEKA	Selüloz ve Kağıt
TAŞ	Türk Anonim Şirketi
TEFE	Toptan Eşya Fiyat Endeksi
THY	Türk Hava Yolları
TL	Türk Lirası
TPAO	Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
USA	United States of America
vb.	Ve başkaları
vs.	Ve saire
WTO	World Trade Organisation
yy.	Yüzyıl

TABLO LİSTESİ

Tablo1: 1830–1911 Osmanlı İmparatorluğu İhracat ve İthalatı ve Başlıca Ülkelere Göre Dağılımı

Tablo 2: Osmanlı Dış Ticareti Verileri 1840–1912 (Bin Osmanlı Lirası)

Tablo 3: Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye Yatırımları (Bin Osmanlı Lirası)

Tablo 4: Dış Ticaret Verileri 1923–1932 (Cari Fiyatlarla, Milyon TL)

Tablo 5: Dış Ticaret Fiyat Oranları, 1923–1932

Tablo 6: 1923 ve 1924 Yıllarında Başlıca Maddelerin İhracat ve İthalatı (Milyon Lira)

Tablo 7: Dış Ticaret Verileri, 1933–1945 (Cari Fiyatlarla, Milyon TL)

Tablo 8: Dış Ticaret Verileri, 1946–1962 (Cari Fiyatlarla, Milyon TL)

Tablo 9: Dış Ticaret Verileri 1963–1980 (Milyon Dolar)

Tablo 10: Dış Ticaret Verileri 1980–2003 (Bin Dolar)

Tablo 11: ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Tablo 12: Perron Birim Kök Testi Sonuçları

Tablo 13: Uzun Dönem Eşbütünleşme Denklemleri Tahmin Sonuçları

Tablo 14: Hata Düzeltme Modeli Tahmin Sonuçları

Tablo 15 – Phillips–Hansen Testi Tahmin Sonuçları

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: M ve DM'nin Grafiksel Gösteri

Şekil 2, Panel (a): M'nin Korelogramı (1970-2002)

Şekil 2, Panel (b): DM'nin Korelogramı (1971-2002)

Şekil 3: Y ve DY'nin Grafiksel Gösterimi

Şekil 4, Panel (a): Y'in Korelogramı (1970-2002)

Şekil 4, Panel (b): DY'in Korelogramı (1971-2002)

Şekil 5: P_m ve DP_m 'nin Grafiksel Gösterimi

Şekil 6, Panel (a): P_m 'nin Korelogramı (1970-2002)

Şekil 6, Panel (b): DP_m 'nin Korelogramı (1971-2002)

GİRİŞ

Uluslararası reel ticaret ve politika alanındaki ilk serbestleşme fikri fizyokratlara kadar uzanır. Liberal iktisadın öncüsü sayılabilecek olan fizyokratlar, onlardan önceki uluslararası iktisat ve ticaret anlayışına damgasını vurmuş merkantilizmin korumacı ve hatta sömürgeci düşüncesine tepki olarak geliştirdikleri doktrinde, tabiatla var olan doğal düzenin (Dr. Quesnay'ın "Doğal Düzen" adlı eseri çerçevesinde) uluslararası iktisadi yaşamda da egemen olmasını arzu etmişlerdir.

Sonraları iktisadın sistematik bir bilim olma yolunda hızla ilerlediği süreçte, Klasik İktisadi Düşünce'nin kurucularından sayılan A. Smith (1776), "An Inquiry into The Nature and Causes of The Wealth of Nations." adlı eserinde ulusların zenginleşmesinin uluslararası işbölümü ve uzmanlaşmadan geçtiğini ve merkantilist devletlerin müdahalelerine son vererek; ahlak, çalışma ve tasarrufa dayalı bir uluslararası sistem kurmanın gerektiğini savunmuştur. Rekabete dayanan kar gayesi serbest bırakıldığı zaman görünmeyen bir el yardımıyla herkes için en çok refahın sağlanmış olacağını iddia etmiştir.

A. Smith'in geliştirdiği mutlak üstünlüklere dayalı (iki ülkeli) model, zaman içinde çağdaş uluslararası iktisada ışık tutmuş ve çığ gibi büyüyen bir literatürü günümüze taşımıştır. Dış ticarettaki serbestleşmenin ekonominin performansına (ithalat, ihracat ve büyüme gibi) etkileri, araştırmacıların büyük ilgisini çekmiş ve gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkeler (GOÜ) açısından uygulamalı bir çok çalışmanın yapılmasını sağlamıştır.

Söz konusu olan, serbestleşmenin ithalat üzerine etkileri olunca, politika etkinliği tartışılırken değerlendirilmesi gereken bazı dinamikler gündeme gelmektedir. Bu dinamiklerin serbestleşme (liberalleşme) sürecinden nasıl etkilendiği araştırılırken ithalat talep denkleminin oluşturulması da diğer bir önemli sorundur.

Dış ticarete serbestleşme sürecinde uygulanan politikaların etkinliği tartışılırken ithalat talebinin gelir ve fiyat esnekliklerinin uygulanan politikalardan nasıl etkilendiği sorusu, eldeki çalışmanın temel noktasını oluşturmaktadır. Söz konusu dinamiklerdeki değişmelere göre serbestleşme sürecinin ithalat talep denklemini nasıl etkilendiği ve serbestleşme uygulamalarının ithalatı nasıl

yönlendirdiği sorularını cevaplamak mümkün olacaktır. Buna göre; serbestleşme kararından sonra ithalat talebinin gelir ve fiyat esneklikleri artıyorsa uygulamaların etkin politikalar olduğu ve ithalat üzerinde etki yarattığı söylenebilir. Başka bir deyişle liberalizasyon politikalarının esneklikleri ne ölçüde değiştirdiği politikanın etkinliğiyle yakından ilgilidir.

Eldeki çalışma, Türkiye’de 1980 yılı sonrası yaşanan serbestleşme hamlesinin ithalatı nasıl etkilediğini tek denklem yaklaşımını benimseyen bir modelle araştırmaya yöneliktir. Klasik ithalat talep denkleminde yola çıkılarak logaritmik formda oluşturulan modelde, 24 Ocak 1980 Kararları (serbestleşme) sonrası ithalat talebinin gelir ve fiyat esnekliklerindeki değişimler araştırılmaktadır.

Bu amaçla; çalışmanın birinci bölümünde dış ticarete serbestleşme kavramı, dış ticaret teorilerinin tarihsel süreçteki birikimli evrimi yardımıyla, sebep, sonuç, gelişim ve süreç bağlamında (kavramsal düzlemde) açıklanacaktır. Bunun için önce kronolojik olarak temel uluslararası iktisat teorilerine değinilecek ve teorik evrimden yola çıkılarak dış ticarete serbestleşme olgusunun kuramsal altyapısı araştırılacaktır. Daha sonra tartışma kavramsal düzlemde sürdürülecek ve dış ticarete serbestleşme kavramının tanımlanması ve derecelendirilmesi gibi sorunlar üzerinde durulacaktır. Bölüm içerisindeki izleyen açıklamalarda dış ticarete serbestleşme kavramı küreselleşme sürecinde hukuki ve kurumsal düzlemde ele alınacaktır.

İkinci bölümde Türkiye’de dış ticaretteki serbestleşmenin tarihsel süreci anlatılacaktır. Cumhuriyet öncesi dönemden günümüze değin sürececek olan tarihsel analizde süreç içerisinde dış ticarete serbestleşme anlamında hukuki, politik ve ekonomik düzlemde alınan kararlar, sektörel yapıdaki değişimler de gözetilerek incelenecektir.

Üçüncü ve son bölümde ise Türkiye’de dış ticarete serbestleşmenin ithalat talep denkleminde (import demand function) etkileri uygulamaya dönük bir çalışmayla araştırılacaktır. Ancak daha öncesinde dış ticarete serbestleşmenin ithalat talep denkleminde etkileri üzerine yapılmış literatür taraması aktarılacak ve eldeki çalışmanın ekonometrik uygulamasında büyük öneme sahip bazı temel kavramlara değinilerek uygulamada kullanılacak olan ekonometrik yöntemlerden

bahsedilecektir. Ekonometrik uygulamadan sonra bulgular raporlanacak ve değerlendirilecektir.

Genel bir değerlendirmenin yapılacağı sonuç kısmında ise özellikle 1980 sonrasında uygulanan serbestleşme politikalarının ithalat talep denkleminde etkilerinin değerlendirmesi yapılacaktır. Uygulanan politikaların gelir ve fiyat esneklikleri üzerine olan etkisi tartışılırken alternatif politika önerileri sunulacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DIŞ TİCARETTE SERBESTLEŞME : TEORİK ÇERÇEVE

Bu bölümde amaç dış ticaret teorilerinden yola çıkarak dış ticarete serbestleşmenin sebep, sonuç, gelişim ve süreç bağlamında açıklanmasıdır.

1.1. Dış Ticaret Teorileri ve Dış Ticarete Serbestleşme

Dar bir tanımlamayla dış ticaret (foreign trade), ülkeler arasındaki mal ve hizmet akımlarının tümü olarak değerlendirilebilir. Dış ticaret kavramı zaman içerisinde sürekli evrimleşmiştir. Özellikle 15. ve 16. yüzyıldan itibaren Avrupa'da yaşanan siyasal değişimle birlikte dış ticaret, ülkelerin birbirlerine göre sosyo-ekonomik konumlarını belirleyen temel motif halini almıştır.

Dış ticaretteki serbestleşmenin ithalat üzerine etkileri incelenirken ele alınan mal ve hizmet akımlarının yanı sıra, faktör (özellikle sermaye, emek ve teknoloji) akımları da uluslararası ekonomide önemli yer tutmaktadır. Uluslararası alanda hareket eden sermaye çok çeşitli olabilir. Örneğin çok uluslu şirketlerin ana merkezlerinin dışında şube açmaları şeklindeki dolaysız yabancı sermaye yatırımları, yabancı mali piyasalardan tahvil ve hisse senedi satın alınması biçimindeki portfolyo yatırımları uzun süreli sermaye akımlarıdır. Benzer şekilde, yabancı hazine bonosu ve mevduat sertifikası alınması veya yabancı bankalarda mevduat hesabı açılması ise kısa süreli sermaye akımlarıdır. Ayrıca, hükümetten hükümete veya bir uluslararası mali kuruluştan hükümete ya da özel sektör kuruluşlarına açılan krediler resmi sermaye kapsamına girmektedir. Uluslararası sermaye piyasalarından ticari koşullarla sağlanan krediler de özel sermaye hareketlerine örnektir. Son yıllarda mali piyasalarda yaşanan serbestleşmeyle birlikte uluslararası mali piyasalar önemli ölçüde bütünleşmiş ve sermaye akımları da çok büyük boyutlara ulaşmıştır¹.

¹ Faiz oranlarındaki farklılıktan veya döviz kurlarındaki gerçekleşen veya beklenen değişikliklerden yararlanmak üzere özellikle sanayileşmesini tamamlamış ve bilgi toplumu olma yolunda ilerleyen ülkeler arasında dolaşan sıcak para fonları bu türden sermayelere örnektir.

Uluslararası işgücü akımları da süreç içerisinde önemini daima koruyan önemli bir faktör hareketidir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerden gelişmiş ülkelere doğru, gerek niteliksiz gerekse nitelikli (kalifiye) işgücü göçü, emek hareketlerini sınırlandıran hukuki veya doğal birçok engel bulursa da, günümüze değin önemli boyutlarda gerçekleşmiştir.

Teknoloji de üretimde verimlilik ve uluslararası rekabet söz konusu olduğunda ülkelerin birbirlerine karşı avantaj elde etmelerini sağlayan en önemli faktördür. Günümüzde yeni teknolojiler büyük ölçüde merkezleri gelişmiş ülkelerde bulunan çok uluslu şirketler tarafından üretilmektedir. Ülkeler arasında teknoloji akımları (transferi) ya dolaysız ya da dolaylı (ilgili malın satın alınması) biçiminde yapılabilmektedir.

Söz konusu olan ister mal – hizmet, ister sermaye, ister emek veya teknoloji akımları olsun, dış ticaretin gelişim sürecinde birçok uluslararası iktisat teorisi ortaya atılmış ve söz konusu teoriler dış ticarete serbestleşme sürecinde önemli yer tutmuştur. Aşağıda bu teoriler, tarihsel gelişim süreci içerisinde ana hatlarıyla incelenecektir.

1.1.1. Merkantilizm

Ortaçağ boyunca feodal beylikler halinde yaşayan Avrupa’da deniz aşırı ülkelerin keşfi ve ulusçuluk fikrinin giderek yayılması sebebiyle ulus devletler kurulmaya başlandı. Bu oluşum içinde arzulanan güçlü devletler kurmak olduğundan ulusların nasıl zenginleşebileceği hakkında çeşitli fikirler ortaya atıldı. İşte bu doktrinlerden ilki ortaya atıldıktan yıllar sonra klasik iktisatçılar tarafından “merkantilizm” olarak adlandırıldı. Zira söz konusu doktrinin ortaya atıldığı dönemde iktisat, henüz sistematik bir bilim olma kimliğinden yoksundu.

Merkantilizm ülkenin zenginleşmesinin çok paraya sahip olmasıyla mümkün olabileceğini savunmaktaydı. Merkantilistlere göre güçlü bir ülke olabilmenin temel şartı güçlü bir orduya sahip olmaktır ve bunun için de ülkenin büyük altın ve maden stoklarına sahip olması gerekmektedir. Bu yüzden merkantilistler, külçecilik anlamına gelen ve özellikle İspanyol merkantilizmini simgeleyen “bulyonizm”i savunmuşlardır. Öte yandan kıymetli maden yataklarına sahip olmayan bir ülke

bunu ya dışarıdan sağlamalı (gerekirse başka güçlü ülkelerin de sömürgelerini ele geçirmeye çalışmalı) ya da dış ticaret yoluyla altın ve gümüş stoklarını artırma yoluna gitmelidir². Bu sebeple merkantilizmin bir diğer dayanağı sömürgecilik fikridir. Ayrıca dış ticaretin parasal anlamda pozitif bir katkı yapabilmesi için ülkenin ihracatının daima ithalatından fazla olması gerekir ki bunun için de ithalat kısıtlanmalı ve hatta ihracat teşvik edilmelidir. Bu anlamda dış ticarete müdahalecilik fikri merkantilizmde önemli yer tutmaktadır. Sonuç itibarıyla ülkenin güçlü bir ihracatçı olabilmesi, katma değeri yüksek sanayi ürünleri üretebilmesiyle mümkündür ve bunun için de güçlü bir sanayiye sahip olması gereklidir³. Hem kalabalık bir ordu için çok sayıda asker hem de güçlü bir sanayi için ucuz ve çok sayıda emek gerekli olduğundan hızlı nüfus artışı da merkantilizmin bir diğer dayanağıdır.

Merkantilizm, özellikle Avrupa coğrafyasında yukarıda da belirtildiği gibi çok çeşitli şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Aslında merkantilizmin İspanyollar, İngilizler veya Fransızlar tarafından farklı açılardan yorumlanan tüm biçimleri, zaman içerisinde doktrinin kendisini oluşturmuştur ve bu yorumlar adeta doktrinin birer bileşeni kimliğindedir. Bu açıdan düşünüldüğünde merkantilizmin diğer bir çeşidi de Alman merkantilizmi yani "kameralizm"dır. Kameralistler politikadan çok teoriye ağırlık veren bir okul kurmuşlar ve devlet mallarının en iyi bir biçimde nasıl yönetileceğini araştıran bir bilim dalı üzerine eğilmişlerdir (Özgüven, 1992; 58).

Merkantilizmin artan para miktarının enflasyonist etkisini yok sayması, tarımı ihmal ederek artan nüfusun gıda ve sanayinin ham madde ihtiyacını karşılayamaması, sanayii geliştirme iddiasına rağmen aktif ticaret bilançosu politikası sebebiyle yatırım malı ithalatına karşı çıkması sebebiyle birçok çelişkiyi barındırdığı söylenebilir ancak merkantilizm ortaya atıldığı dönemde skolastik düşüncenin iktisadi hayattan arındırılmasını sağlaması ve gümrük tarifelerinin bebek sanayileri korumak için de kullanılmasını öngörmesiyle daha sonraları ortaya atılacak olan ve günümüzde de bebek endüstrilerin gelişiminde halen kabul gören korumacılık fikrini desteklemesi sebebiyle dış ticaret teorisine önemli katkı sağlamıştır.

² Ticari merkantilizmin tipik örneği İngiliz merkantilizmidir.

³ Sanayi merkantilizmi özellikle Fransız merkantilizmini simgelemektedir.

Çağımızda geçerliliğini büyük ölçüde yitirmiş olsa da ortaya atıldıktan yıllar sonra I. Dünya Savaşı yıllarında dünya ticaretinin azalması ve ülkelerin gerek dış ticaret açıklarını gidermek gerekse yetersiz olan döviz rezervlerini korumak üzere müdahaleciliği artırmaları (ki savaş sonrasında gelişmeye çalışan bebek sanayilerin korunması için de bu gerekli görülmekteydi) merkantilizmin yeniden ilgi görmesini sağladı. "Neo-merkantilizm" adını alan bu görüş, sanayileşmek için ancak yatırım mallarının ithal edilmesini öngörüyor ve artan nüfus ve gelişen sanayiye ham madde sağlamak amacıyla tarımı da ihmal etmiyordu.

1.1.2. Fizyokrasi

1750 ve 1775 yılları arasında Fransa'da merkantilizmin aşırı müdahaleciliği ve bulyonizmine tepki olarak sistematik bir düşünce ortaya atıldı. Bu düşünceye göre tabiatta işleyen ve şaşmaz bir doğal düzen vardı ve iktisadi hayat da tıpkı tabiat gibi müdahalesiz işlemeliydi. Bunu sağlamak için ancak doğal düzenin işlerliğini sağlayacak kanunlar konabilirdi. Dr. Quesnay'ın "Doğal Düzen" adlı eserinin çevresinde gelişen bu akıma doğal düzen anlamına gelen "fizyokrasi" adı verildi.

Fizyokrasiye göre esas üretken kesim tarımdı. Sanayi ve ticaret gibi diğer (kısır) kesimler net hasıla yaratamazlardı. Dr. Quesnay, oluşturduğu tabloda (Tableau Economique) tarımla yaratılan net hasılayı paylaşmak için toplumu üç sınıfa ayırmıştır. Bunlardan ilki toprak mülkiyetini elinde tutan toprak sahipleri, ikincisi kısır sınıf olan sanayici ve tüccarlar, üçüncüsü ise gerçek üretici sınıf olan çiftçiler idi. Fizyokrat düşüncede üretken tek kesim tarım olduğundan vergi sadece tarım kesiminden alınmalıydı (tek vergi politikası) ve çiftçiler daha sonra bu vergiyi toprak sahiplerine yansıtmalıydılar.

Fizyokratlar, fayda yaratma sürecini reddederek üretimi dar anlamda tanımlamışlardır. Ayrıca tek vergi uygulamasının adil olmadığı açıktır zira çiftçilerin vergiyi toprak sahiplerine yansıtabilmeleri için toprak talebinin elastikiyetinin sonsuz olması gerekir ki bu da gerçekte bağdaşmamaktadır (zaten fizyokrasi düşüncesi ortaya atıldığında henüz esneklik kavramı bilinmemekteydi). Tüm bunlara rağmen iktisadi serbestleşmenin (liberalizm) öncüsü olması ve iktisat bilimini ilk defa sistematik bir şekilde (sebebi-sonuç ilişkisiyle) incelemesi sebebiyle fizyokrasi, dış ticaret teorilerinin evriminde bir köşe taşı niteliğindedir.

1.1.3. Klasik Dış ticaret Teorisi

1.1.3.1. Klasik Teorinin Gelişimi ve Temel Varsayımları

İzleyen dönemde sanayi devrimiyle birlikte ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar (kitlesele üretim için kaynakların etkin kullanımı, işbölümü ve uzmanlaşma vb.) çerçevesinde A. Smith, D. Ricardo, J.S. Mill başta olmak üzere T.R. Malthus ve J.B. Say'ı da kapsayan bir takım öncü düşünürler klasik teoriyi geliştirdiler.

Klasik İktisat teorisi dört aksiyoma dayalıdır. Bunlardan birincisi malların değerini ve dolayısıyla fiyatları açıklayan "Emek-Değer Teorisi", ikincisi mal piyasasındaki dengeyi açıklayan "Mahreçler Kanunu" veya "Say Kanunu", diğeri de moneter dengeyi açıklayan "Miktar Teorisidir". Nihayet, dördüncüsü de piyasada dengeyi açıklayan fiyat mekanizmasıdır (Acar, 2000;16).

1.1.3.2. Temel Klasik Dış Ticaret Teorileri

1.1.3.2.1. Mutlak Üstünlükler Teorisi: A. Smith

Adam Smith'in, Wealth of Nations (1776) adlı eseri ekonomik gelişmeye ait bir el kitabıdır. Smith, uzmanlaşma, işbölümü ve değişim neticesinde meydana gelen büyük etkinlik üstünde durmuştur. Merkantilist devletlerin müdahalelerine son vermek gerektiğine; ahlak, çalışma ve tasarrufa önem veren davranışlar kurmanın gerektiğine inanmıştır. Rekabete dayanan kar gayesi serbest bırakıldığı zaman görünmeyen bir el yardımıyla herkes için en çok refahın sağlanmış olacağını iddia etmiştir (Samuelson, 1964; 804).

A. Smith, üretim için ortaya attığı işbölümü ve uzmanlaşma fikrini dış ticarete de uyarlamış ve ülkelerin mutlak olarak diğerlerinden daha ucuza üretebildikleri malların üretiminde uzmanlaşarak kaynakların verimli kullanılması ve refah düzeyinin artırılması gibi amaçlara ulaşabileceklerini savunmuştur. Böyle bir uzmanlaşmanın sadece serbest bir dış ticaret ortamında sağlanabileceği açıktır. Smith'e göre her ülke üretiminde mutlak üstünlüğe sahip olduğu malın üretiminde uzmanlaşacak ve mutlak üstünlüğe sahip olmadığı malı da ithal edecekti. Bu sayede de ülkeler kapalı ekonomi (otarşı) durumuna göre daha fazla kar sağlayabileceklerdi.

Dış ticareti üretimde mutlak üstünlüklere dayanarak açıklamasından ötürü bu teoriye "Mutlak Üstünlükler Teorisi" (Theory of Absolute Advantages) adı verilmiştir.

1.1.3.2.2. Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi: D. Ricardo

Klasik teorinin diğer bir önemli açılımını D. Ricardo yapmıştır. Ricardo'ya göre bir ülke diğerleriyle karşılaştırıldığında hangi malların üretiminde daha yüksek bir üstünlüğe sahipse o mallarda uzmanlaşmalıdır (Seyidoğlu, 1998; 18). Başka bir deyişle uluslararası ticaretin temelinde mutlak değil karşılaştırmalı üstünlükler vardır. Bu sebeple teoriye "Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi" (Theory of Comparative Advantages) adı verilmiştir.

Teorinin özünde dış ticaret için koşul, iç üretim maliyetinin (yani malın yurtiçi fiyatının) ülkeler arasında farklı olmasıdır. Böyle bir durumda bir ülke iç değişim oranları (üretim maliyeti) göz önüne alındığında tüm malların üretiminde diğer ülkelere göre mutlak olarak bir üstünlüğe sahip olsa bile hangi malı kendi içinde daha ucuza imal ediyorsa o malın üretiminde uzmanlaşmalıdır, diğer malları ise ithal etmelidir. Böylece kıt kaynaklar diğer mallara göre en ucuza imal edilebilen mal için seferber edilmiş olur ve geriye kalan diğer mallar da yine diğer ülkelerden daha ucuza imal edilse bile ülke içinde kaynak dağılımında etkinliğin bozulmaması için dışardan alınır. Teoriye göre bu durumda da ticaret rasyoneldir.

1.1.3.2.3. Uluslararası Değerler Teorisi: J.S. Mill

A. Smith ve D. Ricardo maliyeti hesaplarken sadece emek faktörünü göz önüne almış ve objektif (nesnel) bir saptama yaparak bununla yetinmişlerdi. D. Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler modelinde olduğu gibi, malların değerlerinin üretimleri için gerekli emek miktarına göre açıklanması durumunda söz konusu malların değişim değerlerinin ülkeler arasında farklılıklar göstermesinin gerekçesi açıklanamıyordu. Başka bir ifadeyle bir malın emek cinsinden üretim maliyetinin ülkeler arasında farklılık göstermesini Ricardo, kurduğu modelle açıklayamamıştı.

Teorideki bu boşluğu J.S. Mill doldurmuştur. Mill'in görüşü sübjektif (öznel) bir unsur olan "emeğin karşılaştırmalı etkinliği" kavramı üzerine oturmaktadır. Bu çerçevede Mill, Ricardo gibi malların farklı ülkelerdeki emek cinsinden maliyet farkı

yerine emek verimliliğinin ülkeler arasındaki farkı üzerinde durmuştur. Mill'e göre ülkeler arasında dış ticaretin gerçekleşebilmesi için emek verimliliğinin farklı olması yeterlidir. Dış ticarete konu olan malların değişim oranları ise ülkelerin her birinin diğer ülkelerin malına olan talebinin büyüklüğü ve şiddetiyle yakından ilgilidir.

1.1.4. Neo – Klasik Dış Ticaret Teorisi

1.1.4.1. Neo – Klasik Teorinin Gelişimi ve Temel Varsayımları

Klasik teoride sübjektif unsurları da analize katan Mill, sadece arzı değil, talep unsurlarını da modele katarak emek-değer teorisini bir adım daha ileriye götürmüştü. Ne var ki klasik teorideki sınıflı toplumsal yapı ve sermayeyi birikmiş emek olarak düşünen emek-değer teorisi, daha sonraları sosyalist düşünce çerçevesinde K. Marx ve F. Engels gibi düşünürlerin katkılarıyla liberal teoriye bir anti-tez niteliği kazanmış ve emek-değer teorisinden yola çıkarak Marx "Artı- Değer Teorisi"ni geliştirmişti. Böylece klasik iktisatçıların ortaya attıkları doktrinlerden hareketle onlara anti-tez olarak sunulan fikirler, liberal iktisadi düşüncede yeni bir açılımın geliştirilmesi ihtiyacını doğurdu. Bu teorik evrim sonucunda liberaller marjinal teoriye ve alternatif maliyet teorisine dayanan yeni bir iktisat teorisi ortaya attılar. Bu teoriye "Neo-Klasik Teori" denilmektedir.

1870'li yıllarda Jevons, Menger ve Walras tarafından neredeyse peş peşe fakat birbirinden tamamen bağımsız olarak kullanılan "marjinal" kavramı, yeni bir tür statik mikro ekonominin temel yapı taşı sayılan "azalan marjinal fayda prensibi"nin keşfine dayandırılır ve bu yüzyıla temel damgasını vurur (Kök, 1999;173).

Neo-klasik teori genelde tündengelim yöntemini benimsemiştir. Mahreçler Kanunu, Paranın Miktar Teorisi ve atomisite⁴ gibi varsayımlarla iktisadi değişkenler arasındaki ilişkileri matematiksel fonksiyonlar yardımıyla açıklamaya çalışmıştır.

Neo-klasik iktisadın kurucuları arasında yer alan ünlü İngiliz iktisatçı Alfred Marshall, fiyat oluşumu ve maliyetin belirlenmesi konularında neo-klasik teoriyle klasik teoriyi birbirinden ayıran "Sübjektif Reel Maliyet Teorisi"ni ortaya atmıştır.

⁴ Klasik teorinin öngördüğü sınıflı toplum yapısından ziyade ekonomideki her karar biriminin eşit olduğu varsayımı.

Marshall'a göre arz maliyeti yalnızca emek maliyetinden oluşmaz. Nasıl ki emek çalışmanın verdiği zahmetse, sermaye de tasarruf etmenin zahmetidir; yani tüketimden vazgeçmekle katlanılan zahmet sonucunda sermaye oluşmaktadır. Böylece zahmet sübjektif bir kavram olduğundan emek de sermaye de sübjektif kavramlardır ve bu sebeple reel maliyetin esasını sübjektif unsurlar oluşturmaktadır.

1.1.4.2. Teklif Eğrileri

Alfred Marshall, dış ticaret teorisini kendi buluşu olan "teklif eğrileri" (offer curves) ve mal balyaları yardımıyla açıklamıştır. Teklif eğrisi bir ülkenin çeşitli ticaret hadleri üzerinden ithal edeceği mal balyaları karşılığında ihraç etmeyi teklif edeceği mal balyaları miktarını gösteren noktaların geometrik yeridir. Mal balyaları sübjektif reel maliyeti oluşturan belli bir miktardaki emek ve sermayeyi kapsamaktadır ve dış ticaret de bu mal balyalarının denge dış ticaret oranında (haddinde) mal cinsinden (aynı) değişimi şeklinde gerçekleşmektedir.

Öte yandan dış ticaretin mal balyalarıyla açıklanması bazı eksiklikleri beraberinde getirmektedir. Balyalarda emek ve sermayenin hangi oranlarda bulunduğu ve balyaların mal içerikleri bilinmediğinden hangi ülkenin hangi malların üretiminde uzmanlaşacağı açıklanamamaktadır. Ayrıca teorinin tam istihdam, tam rekabet, ödemeler bilançosu dengesi gibi varsayımları da gerçek iktisadi yaşamı tam olarak açıklayamamaktadır.

Bununla birlikte, malın maliyetinin içerisindeki emek ve sermaye ile açıklanması, söz konusu faktörlerin üretimden alacakları pay sorununu da gündeme getiriyordu ki bu durum da dış ticaret teorisinin ideolojik bir boyutta tartışılma olasılığını doğurmaktaydı. Oysa ki iktisadın pür (tam) bilim olma yolunda ilerlemesi için mümkün olduğunca bu gibi tartışmaların dışında kalması gerekiyordu. Her ne kadar tüm dış ticaret teorileri teoriyi ortaya atanların içinde yaşadıkları ülkenin koşullarına ve çıkarlarına belli bir dereceye kadar hizmet eder nitelikte olsa da⁵ uluslararası iktisat teorisindeki normatif unsurların en aza indirilmesi çabası teorinin evriminde her zaman önemli bir yer tutmuştur.

⁵ Örneğin klasik okulun serbest dış ticaret fikri, o dönemde sanayileşmesini büyük ölçüde tamamlamış olan İngiltere'nin, ürettiği yüksek katma değerli mallara yeni pazarlar bulma arzusuyla yakından ilgilidir.

1.1.4.3. Kayıtsızlık Eğrileri

Bahsedilen teorik çabaların sonucunda Gottfried Haberler, 1930 yılında "alternatif maliyet" (fırsat maliyeti) kavramını dış ticaret teorisine uyarlamıştır. Bu kavrama göre bir malın maliyeti, içinde bulunan emek ve sermaye miktarıyla değil o malın üretilmesiyle üretiminden vazgeçilen (feragat edilen) alternatif mal(lar)ın miktarıyla ölçülmektedir. Alternatif maliyet düşüncesinin matematiksel açıklaması da dönüşüm eğrisi (transformation curve) yardımıyla yapılmıştır.

Alternatif maliyet kavramı üretim odaklıdır. Oysa ki iktisadi faaliyetlerin merkezindeki bir diğer eylem de tüketimdir. Teorideki bu eksikliği gören İngiliz iktisatçı Francis Y. Edgeworth, kayıtsızlık eğrisi (indifference curve) yardımıyla daha önceden ortaya atılan tek mallı fayda fonksiyonunun geliştirmiş ve tüketilen tüm malları içeren bir model kurarak malların ikame ve tamamlayıcılık özelliklerini de analize katmıştır. Daha sonraları W. Pareto, J.R. Hicks ve R.G. Allen gibi iktisatçılar kayıtsızlık analizine teorik katkı yapmışlardır.

1.1.5. Faktör Donatımı Teorisi (Heckscher – Ohlin Teoremi)

1.1.5.1. Teorinin Gelişimi ve Temel Varsayımları

Neo-klasik iktisatta uluslararası ticaretin temel şartlarından biri olarak görünen maliyet unsurunu, İsveçli İktisatçı Eli Heckscher (1919), "Dış Ticaretin Gelir Dağılımı Üzerine Etkisi" başlıklı makalesinde farklı bir boyutuyla ele almıştır. Heckscher'in öğrencisi olan Bertil Ohlin (1933) de teoriyi geliştiren bir takım katkılar yapmış ve teori bilinen adıyla "Heckscher-Ohlin Teoremi" olarak anılmaya başlanmıştır. Aşağıda açıklanacak olan içeriği sebebiyle teoriye "Faktör Donatımı Teorisi" (Factor Endowment Theory) veya "Faktör Oranları Teorisi" (Factor Proportions Theory) adları da verilmektedir⁶.

Faktör Donatımı Teorisi'ne göre bir ülke hangi üretim faktörünce zenginse üretiminde o faktörün yoğun olarak kullanıldığı malın üretiminde uzmanlaşmalıdır. Başka bir deyişle üretiminde ülkede yoğun olarak bulunan faktörün ağırlıklı olarak

⁶ Ayrıca ünlü Amerikalı iktisatçı Paul A. Samuelson'un da ikinci dünya savaşı yıllarında teoriye yaptığı önemli katkılar sebebiyle söz konusu teori "Heckscher – Ohlin – Samuelson Teoremi" adıyla da anılmaya başlanmıştır (Seyidoğlu, 1998; 63).

kullanıldığı bir mal o ülkede ucuz olarak kabul edilmektedir ve karşılaştırmalı bir üstünlük doğurmaktadır, öyleyse o malda uzmanlaşmak rasyoneldir.

Teorinin varsayımına göre ülkelerin faktör donanımları ve malların faktör yoğunlukları farklıdır. Ayrıca bir malın üretim fonksiyonu tüm ülkelerde aynıdır ve üretimde ölçeğe göre sabit getiri koşulu geçerlidir. Son olarak teoriye göre ülkelerdeki talep koşulları benzer niteliktedir. Faktör Donatımı Teorisi, uluslararası ticaretin asıl nedenini yani ülkeler arasındaki maliyet farkının nedenini araştırması ve kendinden sonra ortaya atılan birçok teoreme esin kaynağı olması sebebiyle oldukça önemlidir.

1.1.5.2. Faktör Donatımı Teorisinden Türetilen Bazı Dış Ticaret Teorileri

1.1.5.2.1. Uluslararası Faktör Fiyatları Eşitliği Teoremi

Esasen bu teori Faktör Donatımı Teorisi'nden türetilen bir sonuç niteliğindedir. Heckscher–Ohlin Teoremi'ne göre serbest ticaret ve beraberinde uluslararası uzmanlaşma, ülkelerin bol olarak sahip oldukları faktörlerin fiyatını yükseltip kıt faktörlerin fiyatını düşürerek ülkeler arasında faktör fiyatlarının eşitlenmesine sebep olmaktadır. Heckscher–Ohlin Teoremi'nin öngördüğü varsayımlar altında serbest dış ticaret sayesinde "tam" faktör fiyatları eşitliği sağlanmaktadır.

Öte yandan ülkeler arasındaki üretim teknolojisindeki farklılıklar, hükümetlerce uygulanan dış ticareti kısıtlayıcı politikalar, üretim faktörlerinin küresel ölçekte homojen olmaması, taşıma giderleri, sendikaların kısıtlayıcı etkileri gibi sebeplerle ülkeler arasında farklı dış ticaret politikalarının uygulanması ve homojen faktörler için tam bir ücret ve faiz oranı eşitliğinin bulunmamasından dolayı teori gerçekten uzaktır. Bu sebeple serbest dış ticaretin uluslararası faktör fiyatlarını eşitleme (ya da daha doğru bir ifadeyle faktörler arası fiyat farkını azaltma) yönünde bir etkide bulunacağını söylemek daha gerçekçi bir yaklaşım olur.

1.1.5.2.2. Gelir Dağılımı Teoremi

Üretim maliyetini faktör yoğunluğuyla açıklayan Faktör Donatımı Teorisi'nden sonra üretimde kullanılan faktörlerin fiyatlarının dış ticaretten nasıl etkilendiği sorusu akla gelmekteydi. Klasikler dış ticaretin (uzmanlaşma ve iş bölümünün etkin kaynak kullanımına yol açması sebebiyle) toplumsal refahı artırıcı yönde etki yaptığını savunmaktaydı. Oysa ki Faktör Donatımı Teorisi'ne göre eğer sermaye bakımından zengin bir ülke emek-yoğun malları üretmek yerine ithal etme yoluna giderse söz konusu ülkedeki reel ücret düzeyi giderek emek bakımından zengin (veya emeğin ucuz olduğu) ülkelerdeki ücret düzeyine gerileyecekti. Bu da şüphesiz ülkenin genel refah düzeyini olmasa bile işçi sınıfının refah düzeyini düşürecek ve klasik teorinin yaptığı çıkarımın geçersiz olmasına sebep olacaktı.

Teorideki bu açmaza çare arayan Amerikalı iktisatçılar Wolfgang Stolper ve Paul A. Samuelson, 1941 yılında birlikte yayımladıkları makalelerinde dış ticaret tarifelerinin faktör fiyatları üzerindeki etkilerini araştırdılar. Ortaya attıkları teoriye göre işçi sınıfının serbest dış ticaret sebebiyle refah kaybına uğramaması için ithal edilen emek-yoğun mala bir gümrük tarifi uygulanabilir ve bu da malın fiyatının yükselmesine sebep olarak ülke içindeki ücret düzeyini artırabilirdi. Üstelik teoriye göre, tarife sebebiyle mal fiyatında meydana gelen artış söz konusu malın üretiminde yoğun olarak kullanılan faktör fiyatına büyüterek yansımaktaydı. Bu da tarifelerin gelir paylaşımı konusunda güçlü bir politika aracı olmasını sağlamaktaydı. Özetle teoriye göre, serbest dış ticaret ülkenin genel refahını değil sadece bol olarak bulunan faktörün refahını artırmakta ve kıt faktörün refahını azaltmaktadır (ya da serbest dış ticaret ülkedeki bol faktörü, korumacılık ise kıt faktörü yararlandırmaktadır).

Stolper-Samuelson teoreminin geçerli olabilmesi için gümrük tarifesini uygulayan ülkenin "büyük" (belirleyici) ülke olması gerekmektedir. Yani satıcı ülkenin tarife koyan ülkeye malını daha düşük bir fiyattan ihraç ederek malın fiyatını değiştirme şansı bulunmamalıdır. Başka bir deyişle teorem tarifelerin yurt içindeki üreticiler ve tüketiciler açısından ithalata rakip malların fiyatını ihraç malların fiyatına oranla yükselttiği sürece geçerlidir. Aksi takdirde L. A. Metzler'in 1949 yılında yayımladığı "Tarifeler, Ticaret Koşulları ve Gelir Dağılımı" başlıklı makalesinde değindiği paradoksal durum ortaya çıkacaktır.

1.1.5.2.3. Rybczynski Teoremi

Faktör Donatımı Teorisinden yola çıkılarak geliştirilen bir diğer teorem de "Rybczynski Teoremi"dir. Teoreme göre iki mallı ve iki faktörlü bir modelde tam istihdam durumu geçerliiyken eğer tek bir faktörün arzı artınılacak olursa o faktörü yoğun olarak kullanan malın üretimi artar, diğerininki ise azalır.

1.1.6. Çağdaş Dış Ticaret Teorileri

Heckscher–Ohlin Teoremi ve onun açılımlarından sonra; Nitelikli İşgücü Teorisi, Teknoloji Açığı Teorisi, Ürün Dönemleri Teorisi, Tercihlerde Benzerlik Teorisi, Ölçek Ekonomileri Teorisi, Monopolü Rekabet Teorisi, Endüstri–İç Ticaret Teorisi gibi diğer bazı çağdaş teoriler ortaya atılmıştır.

1.1.6.1. Nitelikli İşgücü Teorisi

Teoriye göre belirli bir alanda nitelikli işgücüne sahip olan ülkeler o faktörü yoğun olarak istihdam eden üretim alanları veya ürünlerde uzmanlaşırlar. Benzer şekilde, niteliksiz emeğe bolca sahip olan ülkeler ise niteliksiz işgücünün istihdam edildiği ürünlerde karşılaştırmalı bir üstünlüğe sahiptirler. Özellikle bilgi teknolojilerinin yoğun olarak kullanıldığı gelişmiş ülkeler arasındaki dış ticaretin büyük bir bölümü nitelikli işgücü arasındaki farklılıkla açıklanabilmektedir.

Nitekim uygulamalı çalışmalar da nitelikli emeğe kıt, toprağa bol olarak sahip az gelişmiş ülkelerin daha çok ilkel tarım ürünü; vasıflı emek bakımından görece zengin gelişmiş ülkelerin ise yoğun biçimde sanayi ürünü ihraç ettiklerini ortaya koymaktadır (World Bank, World Development Report 1995; 59).

1.1.6.2. Teknoloji Açığı Teorisi

Teknoloji açığı teorisi 1961 yılında "International Trade and Technical Change" adlı makalesiyle M. V. Posner tarafından ortaya atılmıştır. Teoriye göre yeni bir malı veya üretim teknolojisini ilk kez bulan sanayileşmiş ülkeler bu malın ilk ihracatçısı olurlar. Başka bir deyişle monopolcü konuma geçerler. Ancak zamanla

bu teknolojinin diğ er ülkelerce taklit edilmesi veya serbest bir mal durumuna gelmesi gibi sebeplerle zengin hammadde veya emek gibi avantajlarını da kullanan gelişmekte olan ülkeler bu ürünleri yoğ un olarak üretmeye başlar. Böylece başlangıçta ( r n ilk icat edildiğ inde)  r n n mutlak olarak ithalatçısı konumunda olan ülkeler onu ihraç etmeye ve hatta düşük maliyetli üretim avantajlarından dolayı buluşun ilk ger ekleştiğ i orijin ülkeye dahi ihraç etmeye başlarlar.

Önceleri İngiltere'nin liderliğ inde başlayıp sonradan büyük ölçüde gelişmekte olan ülkelerin eline geçen tekstil üretimi bu teoriyi destekleyen en çarpıcı örneklerdendir. Hatta ileri teknoloji (Hi-Tec)  r nlerinin üretimi bile günümüzde gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere doğ ru kaymaktadır. Bunda tabii ki gelişmekte olan ülkelerdeki ucuz emek potansiyelinin önemli etkisi vardır.

1.1.6.3.  r n Dönemleri Teorisi

 r n Dönemleri Teorisi, Raymond Vernon'un 1966 yılında yayımladığ ı "International Investment and International Trade in The Product Cycle" başlıklı makalesinde ortaya atılmıştır.

Teori bir anlamda teknoloji a ığ ı teorisinin genelleştirilmiş bir şeklidir. Teoriye göre bir mal ilk üretim aşamasında kalifiye emeğ e ihtiyaç duyar ve göreli olarak yakın olan icat ı ülkenin i  piyasası için üretilir. Bunu takip eden aşamada yurt içinde üretim olgunlaşmıştır ve ihracata yönelim başlar. Sonraları ucuz emek ve ham maddeden faydalanmak ve böylece maliyetleri düşürmek için ürün gelişmekte olan ülkelerde üretilir ve üretim hakkının da serbest kalmasıyla ürün artık tüm dünyada ve kalifiye emeğ e ihtiyaç duymadan üretilir hale gelmektedir. Son aşamada söz konusu ürünü ilk üreten yenilikçi ülke dahi üretimini durdurur ve ürünün ithalatçısı konumuna geçer.

1.1.6.4. Tercihlerde Benzerlik Teorisi

Tercihlerde Benzerlik Teorisi'ne göre bir ülkede kendi talep koşullarına (zevk ve tercihler ve onu belirleyen gelir düzeyi vs.) göre üretilen mallar, benzer talep koşullarına sahip diğ er ülkelere ihraç edilir. Bu sebeple teoriye "Taleplerin  akışması Teorisi" de denir.

1.1.6.5. Ölçek Ekonomileri Teorisi

Ölçek Ekonomileri Teorisi'ne göre üretimde ölçeğe göre getiri (veya ölçeğe göre maliyet) koşullarına bağlı olarak özellikle büyük ölçekli ve yoğun üretim yapan firmalar, küçük ölçekli firmalara göre avantaj sağlamaktadır. Bu avantaj ölçek ekonomilerinin içsel ya da dışsal olmasına göre değişmektedir. Dışsal ölçek ekonomileri durumunda endüstrideki firmaların ortalama maliyetlerinde düşüş yaşanır. İçsel ölçek ekonomileri durumunda ise büyük firmalar küçüklere göre maliyet avantajı elde eder ve böylece rekabet avantajı elde etmiş olur.

Özetle bir ülke talep edilen tüm ürünleri üretmek yerine ölçek ekonomilerine sahip birkaç endüstride yoğunlaşarak belli malları üretirse o malların üretiminde görece bir üstünlük elde etmiş olur. Ölçek ekonomilerine sahip olduğu ürünleri üretilip ihraç eder ve diğerlerini de ithal etme yoluna gidebilir.

1.1.6.6. Monopolcü Rekabet Teorisi

Faktör Donatımı Teorisi'ne göre üretilen mallar homojen olduğundan bir ülkede aynı malın hem ithal edilip hem ihraç edilmesi mümkün olmamaktadır. Ancak günümüzde özellikle sanayi malları homojen değildir ve birbirinden çok farklıdır. Bunun sonucu olarak dünya ticareti büyük ölçüde benzer olmayan malların alım-satımı biçiminde yapılır. Bu tür ticarete endüstriler arası ticaret denir. Öte yandan bir ülke aynı endüstri içindeki farklılaştırılmış birçok malı hem ihraç edip hem de ithal edebilir. Bu durum ise endüstri içi ticaretle açıklanmaktadır. İşte "Monopolcü Rekabet Teorisi", sanayi malları arasındaki bu iki yönlü ticaret olayını ölçek ekonomileriyle açıklar.

Sanayi sektöründe firmalar çoğunlukla ölçeğe göre artan verim koşullarında üretim yaptığı için monopolcü rekabet piyasaları ortaya çıkmaktadır. Böylece firmalar fazla sayıda ürün üretmek yerine ölçek ekonomilerinden faydalanabilmek için belli ürünlerin üretiminde uzmanlaşır ve söz konusu ürünlerin ihracatçısı konumuna gelir. Hatta firmada yaşanan uzmanlaşma belli bir ürünü de aşar ve belli bir tip, sınıf veya stilde ürün üretmeye gider. Üretim az sayıdaki stil veya tip ürünün üzerinde toplanınca daha etkin üretim tekniklerinin kullanılması imkanı doğar ve

ölçek ekonomilerinden yararlanılır. Böylece üretilen tipteki ürünler ihraç edilirken üretilen ürün tipi dışındaki diğer aynı sanayiye mensup (farklı tipteki) ürünler ithal edilir. Aynı faktör donanımına sahip olsalar bile sanayileşmiş ülkeler arasında yapılan iki yönlü ticaretin sebebi Monopolcü Rekabet Teorisi'nin açıkladığı bu göreceli üstünlüktür.

1.1.6.7. Endüstri – İçi Ticaret

Ölçek ekonomilerinden faydalanma isteği ve mal farklılaştırması gibi sebeplerle aynı faktör donatımı ve teknolojiye sahip ülkeler arasında yapılan ticaret endüstri içi ticaretle açıklanmaktadır. Teori bu yönüyle temelde Monopolcü Rekabet Teorisi'ne benzemektedir.

1.2. Dış Ticaretle Serbestleşmenin Tanımı ve Derecesi

1.2.1. Dış Ticaretle Serbestleşmenin Tanımlanması Sorunu

Dış ticaretle serbestleşme kavramı günümüzde önemini artarak sürdürmekte ve özellikle geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısından itibaren iktisatçıların ve ekonometrisyenlerin ilgisini çeken bir araştırma konusu haline almaktadır. Konuya her geçen gün daha fazla araştırmacı tarafından gösterilen bu ilgi şüphesiz küresel anlamda yaşanan bazı gelişmelerle yakından ilgilidir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında hemen her coğrafyada yaşanan ekonomik ve siyasi bütünleşmeler dış ticaret alanında da ulusların birbirine yakınlaşmasını giderek bir ihtiyaç haline getirmiştir. Söz konusu bütünleşmeler şüphesiz süreç içerisinde uluslararası (international) ve uluslararası (supranational) düzlemde oluşturulan hukuki ve kurumsal düzenlemeler göz önüne alındığında dış ticaretteki serbestleşmenin hem sebebi hem de sonucu niteliğindedir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası geçen zaman, ülkeler arası giderek artan bir açıklığa (openness) sebep olan bir dizi adımla karakterize edilebilir (Ben-David ve Papell, 1997; 513). Sachs ve Warner (1995)'e göre ise 1970 ve 1995 yılları arası, dünya tarihinde ülkeler arası kurumsal uyumlaşma ve ekonomik bütünleşmelerin en çok yaşandığı yıllar olarak nitelenmektedir (Sachs ve Warner, 1995; 1). Krugman (1995)'e göre ise yirminci yüzyılın başlarından itibaren dünyadaki korumacılığın

genel görünümü, dünya ticaretinin tam tersi yönünde gelişmiştir (Krugman, 1995; 338). Başka bir deyişle korumacılık hızla azalma eğilimi gösterirken tarifelerdeki düşüş ve taşıma giderlerindeki azalma sebebiyle ticaret hacmi giderek artmıştır.

Rose (1991), ticaretteki hızlanmanın tarifeler ve taşıma giderlerindeki azalmadan başka bir takım olası sebeplerini ortaya koymuştur. Reel çıktıdaki ve uluslararası rezervlerdeki artışlar ve tarife oranlarındaki azalışlar (özellikle küçük ölçekli açık ekonomiler söz konusu olduğunda) ticaretteki büyümeyle yakından ilgilidir.

Dışa yönelik (outward oriented) ekonomilerin içe dönük (inward looking) stratejiler belirleyenlere göre orta ve uzun vadede daha başarılı gelişim stratejileri uygulayabildikleri yönünde geniş ölçüde kabul gören bir görüş olsa da, dış ticaretteki serbestleşmenin dışa yönelik stratejiler için mutlaka uygulanması gereken bir bileşen olup olmadığı da süreç içerisinde tartışıla gelmiştir. Örneğin Sachs (1987), yaptığı çalışmada Japonya, Kore, Singapur, Tayvan ve Hong Kong gibi Doğu-Asya ülkelerini referans alarak; söz konusu ülkelerin uyguladıkları dış ticaret stratejisinde ihracata yönelik teşviklerin ithalatın tam olarak serbestleşmediği bir ortamda büyük başarı elde ettiğini vurgulamaktadır.

Dış ticaret rejimi ve uygulanan politikaların değerlendirilmesinde ortaya konulan tezler; dışa yönelim, ihracat teşviki (export promotion) ve açıklık (openness) gibi kavramların nasıl tanımlandığı ile yakından ilgilidir. Günümüzde politika tartışmaları yürütülürken bahsedilen kavramların çok farklı anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Kimi araştırmacılar için serbestleşmiş ekonomi (liberalised economy) diye tanımlanan ülkelerin uyguladıkları stratejilerin kimilerine göre hiç de serbest olmadığı yönünde tartışmalar süregelmiştir. Esasen bu görüş ayrılığının büyük bir kısmı aynı terimlere yüklenen farklı anlamlardan ileri gelmektedir. Bradford ve Branson (1987), yaptıkları çalışmada kavramsal düzlemdeki bu anlaşmazlığı sorgulamışlardır. Yazarlara göre anlaşmazlık; başlangıçta dikotomi gibi gözükken ancak daha özenli bir araştırma ile asıl anlatılmak istenenin, katı bir alternatiften ziyade, politik bir yelpazedeki farklı noktalar olduğu kolayca anlaşılabilir olan, anlamca esnek kelimelerin kullanılmasından ileri gelmektedir. Benzer bir görüşü Bhagwati (1986) de savunmaktadır. Yazara göre serbest bir dış ticaret stratejisi denince kastedilenin ne olduğu büyük önem taşımaktadır. Bu kritik soru

cevaplanmadan stratejinin erdemleri veya alternatifleri üzerinde layıkıyla tartışılmaz. Sorunun cevabı, her gün sıklıkla kullanılan bu tür terimlerin birbirinden ayrı birçok fikri çağrıştırmaları sebebiyle de büyük önem taşımaktadır.

Kavramsal düzlemde tartışmalar sürerken, serbestleşme (liberalisation) kavramının süreç içerisinde anlam değiştirdiğine tanık olmaktadır. 1960 ve 1970'li yıllardaki geleneksel politika literatüründe dış ticaret ve kur kontrollerindeki gevşemeler serbestleşme olarak tanımlanırken günümüzde tarifelerin yanı sıra tarife dışı engellemeler (çağdaş tanımıyla yeni korumacılık) ve miktar kısıtlamaları da tanıma dahil edilmiştir.

Gerçekten de tarife dışı engellemeler, serbestleşme üzerine yapılan güncel tanımlamaları haklı çıkaracak şekilde ithalat akımları üzerinde önemli etkiye sahiptir. Ne var ki tarifeler çerçevesinde dış ticaretin serbestleşmesi için hukuki ve kurumsal düzlemde sürdürülen çalışmalar, tarife dışı engellerin kaldırılması söz konusu olunca aynı düzeyde bir başarıya ulaşamamıştır. Günümüzde de dış ticaret anlaşmaları veya yeniden yapılanma programları hazırlanırken, dış ticaret üzerindeki önemli etkisi sebebiyle tarife dışı engellemeler ele alınması gereken en önemli konulardan birini oluşturmaktadır. Söz konusu engellemeler çok çeşitli şekillerde karşımıza çıkabilmektedir. İthalat miktar sınırlamaları (ithalat lisanslarıyla sağlanan yasaklama ve sınırlamaların tümü), iç piyasaya girmek isteyen ürünlerin kalitesini standardize etmek amacıyla uygulanan yönetimsel (idari) zorunluluklar (ki bu zorunluluklar çoğu ülkelerce korumacı tedbirler olarak uygulanmaktadır), dampinge konu olan veya sübvansede edilmiş ithal ürünlerin yerli sanayinin korunması amacıyla yasaklanması, hükümet teşvikleri (government procurements), entelektüel (zihni) ürünlerin korunmasına ilişkin yeterli hukuki alt yapının (örneğin telif hakları yasası) bulunmaması bunlardan bazılarıdır.

"...Dünya Ticaret Örgütü (WTO) tarife dışı engellemeleri özellikle sağlıkla ilgili konularda kalite ve standardizasyonla ilgili kaygılar ve iç piyasanın belli bir dereceye kadar korunması gereklilikleri gibi istisnai durumlarda belli bir derecede kabul etmekte ve doğal karşılamaktadır. Ancak ülkeler bu uygulamayı kötüye kullanabilmekte ve söz konusu standartlar korumacılığın bir çeşidi olarak karşımıza çıkabilmektedir..." (Santos – Paulino, 2002; 962).

Şimdiye kadar yapılan açıklamalardan dış ticaret serbestleşmesinde farklı alternatifler belirlenirken dış ticaret rejiminin tanımlanmasının önemli bir basamak olduğu anlaşılmaktadır.

1.2.2. Dış Ticarete Serbestlik Derecesinin Belirlenmesi Sorunu

Dış ticaret rejiminin tanımlanması söz konusu olunca ticaret politikasının dışa yönelik mi yoksa içe dönük mü olduğunun belirlenmesi önemli bir konudur. Gerçekten de dünya ölçeğinde uygulamalara baktığımızda seçilen dış ticaret politikalarının çok nadiren uçlardaki sertlikleri sergilediklerini ve genelde belirli bir dereceye kadar serbestleşmeyi benimseyen karma politikalar olduklarını görmekteyiz.

İthalat (M), ihracat (X) veya dış ticaret hacmi ($X + M$) gibi veriler ya da bunların GSMH'ye oranlanmasıyla elde edilen bazı oranlar [M/Y , X/Y , $(X + M)/Y$], dış ticarete serbestlik derecesinin belirlenebilmesi ve ülkeler arasında kıyaslama yapılabilmesi için kullanıla gelmiştir. Öte yandan, dış ticarete serbestleşme ölçütü olarak ülkeler arasında daha nesnel kıyaslamalar yapabilmek için süreç içerisinde; Baysan ve Blitzer Endeksi, Açıklık Endeksi (Indice of Openness), Döviz Kuru Çarpıtma Endeksi (Exchange Rate Distortion Index), İthalat Hacmi Endeksi (Import Volume Index) ve İhracat Hacmi Endeksi (Export Volume Index) gibi bazı serbestleşme ve açıklık indisleri oluşturulmuştur⁷.

Bununla birlikte, ülkelerin dış ticaret eğilimlerinin genel tanımlamalar çerçevesinde açıklanabilmesi ve temel bazı başlıklar altında sınıflanabilmesi hem konunun anlaşılmasını kolaylaştıracak hem de konuyu sistematikleştirerek analiz kolaylığı sağlayacaktır. Bu amaçla aşağıda çeşitli politika tercihlerini gösteren bir yelpaze sunulmuştur (Edwards, 1989; 13):

1. Otarşi (Autarky): Dış ticaretin olmadığı, tamamen dışa kapalı ekonomileri simgelemektedir. Bu tür ekonomilerin genel özellikleri kendi kendine yeterlilik (self-sufficiency) veya kendi kendine bel bağlamadır (self-reliance).

⁷ Daha fazla bilgi için bkz. Utkulu ve Özdemir (2003), Baysan ve Blitzer (1991), Agarwala (1983).

2. **Kapalı Ekonomi (Closed Economy):** İthalat ve ihracat toplamının (toplam dış ticaret hacminin) milli gelir içindeki payının % 5'ten az olduğu ekonomilerdir.
3. **İthal İkame (Import Substitution):** İthalat kontroller yoluyla denetim altında tutulmaktadır. Selektif bir ayırım söz konusudur. Yurt içi üretimi için gerekli bazı hammaddeler ve tüketimi yaşamsal öneme sahip bazı ürünler dışında ithalat büyük ölçüde sınırlandırılmıştır. Temel anlayış ithal ürünlerin yurt içinde üretilerek ikame edilmesine dayanmaktadır. İthalat için efektif kurlar (EER_m) ihracat için efektif kurlardan (EER_x) büyüktür ($EER_m > EER_x$).
4. **İçe Yönelim (Inward Orientation):** Birincil önem içsel ekonomiye verilmektedir. İçsel piyasalar ve bu piyasalar için üretim ön planda tutulmaktadır.
5. **Dışa Yönelim (Outward Orientation):** Birincil önem ihracata verilmektedir. Yurt içi üretimi büyük ölçüde dışsal talep ve piyasalar belirlemektedir. İhracata yönelik gelişimi benimseyen tüm stratejiler bu tür politikaların içinde düşünülebilir.
6. **Dış Ticaret Ekonomisi (Trade Economy):** İhracatın milli gelir içindeki payı % 15 veya üzeri olan ekonomilerdir.
7. **Açık Ekonomi (Open Economy):** Tam serbestleşmenin (drastic liberalisation) sağlandığı ekonomilerdir ($EER_m = EER_x$).
8. **İhracat Teşvikleri (Export Promotions):** Sanayi politikalarının temelinde ihracata dönük üretim ve dış piyasa odaklılık yatmaktadır. Tüm ihracat kalemleri aynı derecede sübvansede edilmektedir (uniform subsidy) ($EER_m < EER_x$).

1.3. Dış Ticarete Serbestleşme ve Küreselleşme

1.3.1. Küreselleşmenin Ekonomik Boyutları

Dış ticarete serbestleşme ve küreselleşme (globalization) günümüzde birlikte anılan kavramlar olmuşlardır. Gerçekten de baş döndürücü bir hızla gelişen bilgi teknolojileri sayesinde dünya giderek bir küreye (globe) dönüşmektedir. Dünya ticaretinde gün geçtikçe önemini ve oransal ağırlığını artıran çok uluslu şirketlerin (multinational enterprises) yaygınlaşması ve uluslararası ticarete sınırların ve kısıtlamaların hızla azalması sonucunda dünya neredeyse tek ve büyük bir pazar halini alma yolunda hızla ilerlemektedir.

1.3.1.1. Mal – Hizmet Akımlarının Serbestleşmesi ve Mal – Hizmet İthalatı

Yeni teknolojik yapılanma, meta ekonomisinden bilgi ekonomisine geçişi sağlarken, aynı zamanda iletişim ve ulaşımdaki dev sıçramalar küreselleşme sürecini oluşturmuştur. Bu süreçte dünya çapında hizmet ve pazarlama anlayışı geliştiği gibi, üretim birimleri, dünyanın herhangi bir yerinde kuruluş yeri seçebilme esnekliğine sahip olmuştur (Erkan, 1998; 6-7).

İnternetin yoğun kullanımı, yazılı ve görsel medya araçlarının yaygınlaşması ve ulaşılabilirliğinin kolaylaşması, çağdaş yönetim anlayışı⁸ gereği şirketlerin reklamcılık ve pazarlama etkinliklerini yoğunlaştırması gibi sebeplerle günümüzde talebin yapısı da hızla değişmekte ve değişik toplumlar birbirlerine coğrafi olarak binlerce km uzakta olsalar dahi benzer talep ve tercihlere sahip olabilmektedirler. Bunun yanı sıra gelişen teknoloji ve buna uyum sürecinde değişen yaşamsal koşullar sebebiyle önceleri lüks ihtiyaçlar olarak kabul edilen mal veya hizmetler (dizüstü bilgisayar, cep telefonu vs.) günümüzde kimi zaman birincil öneme sahip olabilmekte ve talebin küresel ölçekte uyumlaşmasını (harmonization of demand) hızlandırmaktadır.

⁸ Ünlü Amerikalı yazar Peter F. Drucker'e göre günümüzde yönetim bütün dünyada yeni bir sosyal işlev durumuna gelmiştir (Drucker, 1989; 230).

Talebin yapısındaki (zevk ve tercihlerdeki) bu hızlı değişim özellikle teknoloji ihracatçısı konumundaki çok uluslu şirketlerin kalite ve rekabet kavramlarını giderek çok yönlü ele alması ve geliştirmesiyle de yakından ilgilidir. Rekabet kavramı günümüzde şekil değiştirmiş ve "rekabetüstü"ne (surpetition) taşınmıştır. Rekabetüstü olmak, zihinsel bir tutum, bir strateji ve bir kavram tasarımı işidir (De Bono, 1992; 204). Rekabet kavramının küresel ölçekteki bu gelişim süreci de şüphesiz dış ticaretteki serbestleşme ve küresel pazarların genişlemesiyle yakından ilgilidir.

1.3.1.2. Sermaye Akımlarının Serbestleşmesi ve Sermaye İthalatı

Dış ticarete serbestleşmenin söylenenler ışığında küreselleşmenin ekonomik ayağını oluşturduğu düşünülebilir. Bu anlamda mal ve hizmet akımlarının serbestleşmesi ve mal ve hizmet ithalatının yanı sıra özellikle çok uluslu şirketler bünyesinde üretim maliyeti ve kalitesini doğrudan etkileyen sermaye akımlarının serbestleşmesi ve sermaye ithalatı da bahsettiğimiz ekonomik ayağın önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

Günümüzde çok uluslu şirketler üretim yaparken maliyet düşürücü unsurları üretimin her aşamasında değerlendirmekte ve belli bir ürünün üretimi tamamlanana kadar üretim aşamaları ucuz işçilik ve hammadde, pazara yakınlık gibi sebeplerden ötürü değişik ülkelerde sürdürülebilmektedir. Üretilen ürünlerin dünya ölçeğinde dış ticaret sınırlamalarından uzak olarak satılması çok uluslu şirketler için ne kadar önemliyse, üretimin çeşitli aşamalarında üretim yeri olarak seçim yaparken de benzer sınırlamalardan uzak kalmak o derece önemlidir.

1.3.2. Küreselleşmenin Hukuki Boyutları

Çok uluslu şirketler küresel pazarlara hiçbir engellemeyle karşılaşmadan girebilmek istemektedirler. Ayrıca özellikle doğrudan yabancı sermaye olarak gireceği ülkedeki yapısal (hukuki, ekonomik, politik) koşullardan olumsuz etkilenmek istememekte ve millileştirilme, kar transferinde sınırlama (veya engelleme) gibi risklerin ortadan kaldırılmasını arzu etmektedirler. Bunun için küreselleşmenin yukarıda değinilen ekonomik boyutlarına, çok uluslu şirketlerin amaçlarının

gerçekleştirilmesini yasal düzlemde teminat altına almak için, hukuki boyutlar da katılmıştır.

1.3.2.1. GATT (General Agreement on Tariffs and Trade)

Dış ticarete mal ve hizmet akımlarının serbestleşmesine ilişkin hukuki düzenlemeler, uluslararası mal ve hizmet akımlarını GATT (General Agreement on Tariffs and Trade)⁹ çerçevesinde ele almış ve üye bulunan ülkeler açısından ithalat ve ihracata getirilecek sınırlamaların minimize edilmesini öngörmüştür.

GATT'ın amaçları anlaşmanın giriş kısmında belirtilmiştir. Buna göre GATT'ın temel amacı , kısaca, "güvenli ve öngörülebilir bir ticaret ortamı ve sürekli bir ticaret serbestleştirilmesi sağlamak" biçiminde ifade edilebilir (Güran, 2000; 26).

Dar anlamda taraf ülkeler arasındaki mal ve hizmet akımlarının hukuki düzleme oturtulması olarak da tanımlanabilecek olan GATT, 30 Ekim 1947 yılında Cenevre'de toplanan "Uluslararası Ticaret Konferansı"nda üye ülkelerce imzalanan bir çok taraflı ticaret sözleşmesi özelliği taşımaktadır (Başol, 2001; 297). Söz konusu anlaşma 10 Ocak 1948 tarihinde yirmi üç ülke arasında yapılan tarife müzakereleri sonucunda yürürlüğe girmiştir.

Zaman içerisinde periyodik olarak gerçekleştirilen ticaret müzakereleri de GATT sistemi ve uygulamanın gelişimi açısından büyük önem taşımıştır. Bu müzakerelerden sekizincisi (Uruguay Round) önemli değişiklikler ve yeniliklerin yanı sıra, 1995 yılı başından itibaren GATT'ın yerine Dünya Ticaret Örgütü (WTO) adıyla yeni bir örgütün geçmesi şeklinde köklü bir değişimi de beraberinde getirmiştir.

GATT'ın küresel refahın artırılması ve sanayileşmiş merkez ülkelerin yanında gelişmekte olan çevre ülkelerin de kalkınmasını sağlama iddiasına karşılık Fransa Uluslararası İlişkiler Enstitüsü'nce yapılan bir çalışmaya göre imzalanmasını takip eden on yılda GATT Uruguay Round Anlaşması dolayısıyla getirilen serbestleşme dünya ticaretini %10 artırırken gelirde 260 milyar dolarlık artış olacak. Bunun 80 milyarı Japonya'ya giderken AB-15'e 70 milyar dolar, ABD'ye 75 milyar dolar

⁹ GATT'ın (General Agreement on Tariffs and Trade) Türkçe karşılığı "Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması"dır.

düşecek. Yani 260 milyar doların 225 milyarı doları merkezin üç ayağı arasında paylaşılırken, Çevre'ye (Dünya nüfusunun %84.5'ine) 35 milyar dolar kalacak. Dünya sahnesindeki aslanlar savaşında kuzulara düşeni olağan saymak gerekiyor (Kazgan, 1997; 109-110).

1.3.2.2. Çok Taraflı Yatırım Anlaşması (ÇTYA)

GATT çerçevesinde belirlenen hedeflere ulaşmak için taraf ülkelerce hem hukuki zeminin oluşturulması hem de küresel ölçekte kaynak kullanımında optimizasyonun sağlanması amacıyla bu kez sermaye akımlarının serbestleşmesi yolunda düzenlenen ve adeta özellikle teknoloji üreten ülkeler açısından günümüzde doğrudan yatırımın yasal zeminini oluşturan diğer bir hukuki düzlem de Çok Taraflı Yatırım Anlaşması'dır (ÇTYA)¹⁰. Bu anlaşma, İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (Organisation for Economic Cooperation and Development – OECD) ve/veya Avrupa Topluluğu üyesi bulunan veya bu örgütlere üye olmayıp da şartlarını kabul edip (ya da yerine getirip) imzalamak isteyen tüm ülkelere açık bir niteliktedir.

ÇTYA, bir anlamda Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (North American Free Trade Association – NAFTA) gereğince ABD, Meksika ve Kanada arasında kabul edilen koşulların Dünya ölçeğine sunulmasıdır. Anlaşmanın koşullarına kısaca değinmek gerekirse;

1. uluslararası sermaye hareketlerine yönelik tüm sınırlamaların kaldırılması ve tüm sektörlerin uluslararası yatırımlara açılarak kar transferlerinin, yatırım miktar ve alanlarının tamamen serbest bırakılması,
2. yabancı yatırımcıların ürettiği ürünlerin pazarlanmasına, üretilme biçimine ilişkin bütün olası sınırlandırmaların kaldırılması,
3. ülkelerin kalkınma stratejileri gerektirse bile kendi yatırımcılarını özendirecek veya kısmen koruyacak uygulamaların önlenmesi,
4. uluslararası yatırımcıların yatırım yaptıkları ülke hükümetlerini dava ve gerektiğinde tazminat talep edebilmelerini sağlamak amacıyla bir uluslararası tahkim sisteminin kurulması

¹⁰ Anlaşmanın İngilizcesi olan "Multi-Lateral Agreement on Investment" sözcüklerinden türetilen kısaltma ise MAI'dir.

olarak özetlenebilir.

1995 yılında görüşmeleri başladıktan sonra önceleri kamuoyuna duyurulmadan siyasi bir düzlemde sürdürülen ÇTYA görüşmeleri, kamuoyunca duyulduktan sonra özellikle günümüzde hemen her düzlemde tartışılan küreselleşme kavramı çerçevesinde yoğun tartışmalara yol açmıştır.

Başta ABD ve OECD üyesi ülkeler olmak üzere ÇTYA'yı benimseyen çevreler, piyasadaki aksaklıklara devlet tarafından müdahale edilmesinin etkin işleyişten daha da uzaklaşılmasına sebep olacağına inanmaktadır. Ayrıca küresel ölçekte tüm müdahalelerin etkin kaynak dağılımını bozan unsurlar olduğunu ve ÇTYA'nın gelişmekte olan ülkelere sunduğu yatırım olanaklarıyla işsizliği azaltarak reel geliri artacağını ileri sürmektedirler.

Bu çerçevede ÇTYA ile birlikte çok uluslu şirketlerin (ÇUŞ) sahip olduğu geniş mali olanaklar ve teknolojik birikim sayesinde ulusal sermayenin yetersiz kaldığı alanlarda büyük projelerin gerçekleştirebileceği ve doğrudan yatırımların artmasıyla daha da rekabetçi bir ortamın doğması sebebiyle ulusal (yerli) sanayinin yapısının güçleneceği ve uluslararası rekabet gücünün artacağı ileri sürülmektedir.

Öte yandan, küreselleşme süreciyle birlikte artan sermaye hareketlerinin iddia edilen aksine uluslararası ölçekte gelir dağılımında ciddi bozulmalara yol açtığı ifade edilmektedir. Son otuz yıl göz önüne alındığında dünya gelirinden en yüksek payı alan %20'lik nüfus diliminin payının %70'ten %85'e çıktığı görülürken, en düşük payı alan son %20'lik nüfus diliminin payının %2,3'ten %1,4'e düştüğü ileri sürülmektedir.

Bununa ek olarak ÇTYA ile birlikte ÇUŞ'ların devletlerin de üzerinde bir güç kazanacağı ve devletin elindeki siyasi ve ekonomik gücün ÇUŞ'lara devredileceği ve böylelikle bireysel hakların ÇUŞ'lara aktarılacağı konusunda yaygın bir görüş vardır. Başka bir deyişle ÇTYA, politika uygulayıcılarının hür karar almasını engelleyen ve milli egemenlik kavramını zedeleyen bir metin olarak değerlendirilmektedir. Anlaşmaya imza atan ülkelerin beş yıl boyunca ayrılma kararı veremeyecekleri, beş yılın sonunda verirlerse de anlaşma kurallarına on beş yıl süreyle tabi olacakları konusundaki hüküm de eleştirilen bir diğer unsurdur. Ayrıca müzakerelerin

kamuoyundan gizli sürdürülmesi sebebiyle işçi sendikaları ve çevreye duyarlı sivil toplum örgütleri benzeri kuruluşların görüşmelerde yeterince etkin rol alamadığı konusunda eleştirel bir görüş vardır.

ÇTYA üzerindeki görüş ayrılıklarının diğer bir çıkış noktası da ülke içindeki ulusal ve yabancı sermayenin konumu üzerinde odaklanmaktadır. Buna göre her ne kadar ÇTYA ile yabancı sermayenin akışı bir düzen altına alınacaksa da bunun sonuçta özellikle yabancı sermayeyi kendi ülkelerine çekmek isteyen gelişmekte olan ülkeler arasındaki rekabeti hızlandıracağı ve ÇUŞ'lara yerel sermayeden daha cazip fırsatlar yaratacağı ve böylelikle ÇUŞ'ları ulusal sermayeye karşı koruyacağı ihtimali ileri sürülmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE DIŞ TİCARETTEKİ SERBESTLEŞMENİN TARİHSEL SÜRECİ

Dış ticaretteki serbestleşmeyle ilgili tarihsel gelişim sürecini incelerken süreci Cumhuriyet öncesi ve sonrası olarak ele almak tarihsel analizi kolaylaştıran bir sınıflandırma olacaktır. Cumhuriyet sonrası için dönemsel sınıflandırma genişletilirse; Cumhuriyet'in ilk yıllarını kapsayan 1923–1932 aralığı, daha sonra devletçi uygulamaları içeren 1932–1945 aralığı, 1945'ten ise planlı dönemin başlangıcı olan 1963 yılına kadar olan aralık, daha sonra da genelde ithal ikameci politikaların uygulandığı 1963–1980 aralığı ve son olarak da dış ticarette serbestleşmenin yoğun olarak yaşandığı 1980 ve sonraki yılları kapsayan aralık ayrı başlıklar altında incelenebilir.

2.1. Cumhuriyet Öncesi Dönem

2.1.1. Cumhuriyet Öncesi Dönemde Osmanlı Dış Ticaretinin Genel Görünümü

Tanzimat'tan önce Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaret politikası, ülkede mal bolluğu ve ucuzluk sağlamak amacıyla, ithalatı teşvik edici, ihracatı kısıtlayıcı bir

uygulamaya dayanıyordu. İhracat bir taraftan daha yüksek oranda vergilendirilmekte, öte taraftan bazı mallara ihraç yasağı konmaktaydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde dış ticaret dengesi konusunda fikir sahibi olabilmek için söz konusu yıllarda dış ticarete önemli yer tutan belli başlı ülkeler açısından ithalat ve ihracat değerlerine bakılabilir. Bu amaçla Osmanlı döneminde ithalat ve ihracatın Sterlin olarak tutarı ile dış ticaretteki başlıca ülkelerin payları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo1 – 1830–1911 Osmanlı İmparatorluğu İhracat ve İthalatı ve Başlıca Ükelere Göre Dağılımı

		Ülkelerin Payları (%)				
İHRACAT	Milyon Sterlin	İngiltere	Fransa	Almanya	Avusturya	Rusya
1830-32	4	13	14	2	31	13
1840-42	5	20	17	2	29	10
1850-52	9	20	16	1	28	8
1860-62	12	24	30	1	17	10
1870-72	19	27	25	0	14	15
1880-82	15	24	28	1	6	14
1890-92	18	26	25	4	6	4
1900-02	20	26	19	7	8	4
1908-11	26	18	14	11	8	4
İTHALAT	Milyon Sterlin	İngiltere	Fransa	Almanya	Avusturya	Rusya
1830-32	4	19	10	3	17	31
1840-42	6	29	9	5	22	17
1850-52	10	26	9	10	26	14
1860-62	13	27	12	10	17	12
1870-72	22	32	12	14	13	9
1880-82	15	45	12	2	12	10
1890-92	19	36	12	10	10	10
1900-02	20	30	10	10	15	10
1908-11	38	24	8	14	14	9

Kaynak: Güven, Tanık Celal. (1998). Cumhuriyetin 75. Yıldönümünde Dış Ticaretimizin Geçmişi ve Bugünü. Dış Ticaret Dergisi: Ankara.

Tablo 1’de de görüldüğü üzere 1830 yılından 1911 yılına kadar ithalat ve ihracat yakın oranlarda artış göstermiş ve genelde dış ticaret dengesi denklik eğiliminde olmuştur. Ancak serinin sonundaki yani 1908–1911 dönemindeki dış ticaret açığı dikkat çekicidir. Söz konusu dönemde 38 milyon Sterlin tutarındaki ithalat karşısında ihracat 26 milyon Sterlin düzeyinde kalmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküş döneminde bazı temel dış ticaret verileri ise aşağıdaki tabloda düzenlenmiştir. Söz konusu veriler 1940’lı yılların ilk yarısından 1912 yılına kadar olan dönemi kapsamaktadır.

Tablo 2 – Osmanlı Dış Ticareti Verileri 1840–1912 (Bin Osmanlı Lirası)

Yıllar	İthalat	İhracat	Fark (Açık)	İhracat/İthal -at Oranı	Endeks		Fiyat (1880 =100)		Dış Ticaret Fiyat Oranı (F _i /F _a)
					İthalat	İhracat	İthalat Fiyatı (F _a)	İhracat Fiyatı (F _i)	
1840’ların ilk yılları	7845	5899	1946	75,3	100	100	120	111	92,5
1873 – 1877	22356	16402	5954	73,3	280	280	126	114	90,5
1900 dolayı	20822	12202	8620	58,6	270	210	84	73	86,9
1910 – 1912	36436	19967	16739	54,1	460	380	92	83	90,2

Kaynak: Issawi, Charles. (1981). The Economic History of Turkey 1900–1914. The University of Chicago Press. Chicago, USA. S. 82.

Ekonomik karlılığı özellikle de fiyat karlılığını artırmak için Osmanlı İmparatorluğu, dış ticaret politikası olarak ithalatı özendirirken ihracatı sınırlama yoluna gitmiştir. Bu politikanın istatistiksel sonucu Tablo 2’den görülmektedir. Uygulanan dış ticaret politikası sebebiyle dış ticaret açığı yaklaşık yetmiş beş yıl içerisinde neredeyse on kat artmıştır. Bununla birlikte endeksin de sürekli yükselme eğiliminde olduğu görülmektedir.

2.1.2. Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yabancı Sermaye Yatırımları

Osmanlı'da yabancı sermaye yatırımları genelde bankacılık, sigortacılık ve ticaret gibi hizmet sektörleriyle; demiryolları, elektrik ve su gibi altyapı alanlarında yoğunlaşmıştır. Bu sektörlerde kısa dönem karlarının yüksek olması ve o yıllarda gelişmiş ülkelerin sanayi ürünleri konusunda kendi iç pazarlarının gereksinimlerini henüz yeni yeni karşılayabiliyor olmaları yabancı sermaye yatırımlarının hizmetler sektörü çevresinde odaklanmasına sebep olmuştur. Bu durum Tablo 3'ten de izlenebilmektedir.

Tablo 3 – Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye Yatırımları (Bin Osmanlı Lirası)

Yatırımlar	Tutarı (1)	Yıllık Net Getirisi (2)	Getiri Oranı (1)/(2).100
Demiryolları	53310	1040	1,95
Elektrik, Tramvay, Su	5700	170	2,98
Liman ve Rıhtım	4710	160	3,40
Sanayi	6500	560	8,61
Ticaret	2660	-	-
Madenler	3580	230	6,42
Banka ve Sigorta	8200	890	10,85
Devletin Ödediği Demiryolu km Güvencesi	-	420	-
Toplam	84660	3370	3,98
Devlet Dış Borçları	149480	13000	8,70
Genel Toplam	234140	16370	6,99

Kaynak: Yerasimos, S. (1975). Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye. İstanbul: Gözlem. S. 949.

Tablo 3'ten de görüldüğü gibi Osmanlı kaynakları özellikle dış borçlanma yoluyla sürekli ülke dışına aktarılmıştır. Yabancı sermayenin kaynak ülkelere göre

dağılımında ise %44'e yakın payı ile Fransa başı çekmektedir. Onu %34'lük pay ile Almanya ve yaklaşık %17'lik bir pay ile İngiltere izlemektedir.

2.1.3. Cumhuriyet Öncesi Dönemde Sektörlerin Genel Görünümü ve Dış Ticaretteki Yerleri

2.1.3.1. Tarım Sektörü

Osmanlı'da tarım sektörünün dış ticaretteki yeri, toprak mülkiyeti sistemi ve tarımsal altyapı ile yakından ilgilidir.

Osmanlı toprak düzenine göre mülkiyet devlete aittir. Miri arazi sistemi olarak da anılan bu sisteme göre toprağın mülkiyetini elinde bulunduran devlet, bunu işlemesi için dirlik ya da tımar düzenlemesi yoluyla başlıca görevi vergi ve asker toplamak olan görevlilere bırakırdı. Sonraları merkezi otoritenin zayıflaması ve etkinliğini yitirmesi gibi nedenlerle tarımsal mülkiyet yapısı da değişikliğe uğradı. Böylelikle yaşama geçirilen iltizam usulü adlı uygulamaya göre mültezimler¹¹ devletin görevini üstleniyor böylece özel mülkiyetin ilk sinyalleri veriliyordu. Daha sonraları 1858 yılında çıkarılan "Toprak Yasası" (Kanunname-i Arazi) ile özel mülkiyet hukuki bir düzleme oturtulmuştur.

Tarımsal altyapı ve üretim tekniklerinde ise özellikle pamuk, tütün gibi ihracata dönük ürünlerin üretiminde dönemin gelişmiş teknolojilerinin (buharlı pulluk gibi) kullanıldığı söylenebilir. Bunun yanı sıra genel görünüm hayvan gücüne dayalı ilkel tarımcılık niteliğindedir.

Osmanlı tarımının dış ticaretteki yeri ise potansiyel ürün çeşitliliği ve verimli coğrafya göz önüne alındığında bekleneni karşılayamamaktadır. Tütün, kuru üzüm, kuru incir, pamuk, fındık gibi çoğunluğu Ege Bölgesi'nde yetişen sınıai bitkilerin önemli yer tuttuğu görülmektedir. Ancak bu ürünler çoğunlukla yabancı sermaye elinde ve ekilebilir arazilerin sadece %7'sinde yetiştirilmektedir. Geri kalan %80'lik bölümde tahıl, %7'lik bölümde sebze ve yaklaşık %4'lük bölümde de meyve yetiştirilmektedir. Ancak bunların dış ticaretteki payı görece olarak düşük düzeydedir.

¹¹ Mültezimler topraklardan vergi toplama işini üstlenen özel girişimcilerdir.

2.1.3.2. Sanayi Sektörü

Osmanlı'da sanai üretim büyük ölçüde el sanatlarına ve küçük üretim birimlerine (el tezgahları) dayalıydı. Kent ve kasabalarda sanai üretimin nitelik ve nicelik yönünden kontrolü "lonca" biçimli bir örgütlenmeyle sağlanmaktaydı. Sanai üretimin yarısından fazlası (yaklaşık %55'i) İstanbul ve çevresinde, yaklaşık %22'lik kısmı İzmir'de ve geri kalanı da diğer bölgelerde bulunmaktaydı ve hemen hemen tamamı tüketim mallarından oluşmaktaydı.

Sanayi devriminin gereklerini yerine getiremeyen Osmanlı'da sanayileşmenin gelişmediği söylenebilir. Özellikle Tanzimat Fermanı'ndan bir yıl önce imzalanan ve İngiliz sanai ürünlerinin %5'lik bir gümrük vergisiyle ithalatına olanak veren (ki o dönemde bir ilden diğerine yapılan sanai ürün satışı %8 dolayında bir iç gümrük vergisi ödemeyi gerektirmekteydi) Türk – İngiliz Ticaret Anlaşması ve diğer liberal dış ticaret anlaşmaları ve birbiri ardına değişik ülkelere tanınan kapitülasyonlar yerli sanayinin gelişimini büyük ölçüde sekteye uğratmıştır. Ayrıca esnaf örgütlerinin dış ülke baskılarıyla hükümetçe dağıtılması ve sanayiye kaynak aktarımı sağlayacak bir kredi sisteminin olmayışı süreci desteklemiştir.

Öte yandan Osmanlı sanayi birikiminin büyük çoğunluğu azınlıkların ve yabancıların elindeydi. Bu durum bahsedilen diğer şartlarla birleşince "yerli" sanayi bilincinin oluşmasını engellemiş ve yerli üretici ulusal üretime katılamayıp ekonomik ve siyasal karar mekanizmasının dışında kalmıştı.

Özetle yabancı üretimin açık pazarı haline gelen Osmanlı'da yerli sanayi rekabet gücünden yoksun kalmış (bırakılmış) ve sanai ürünlere dayalı bir ihracat yapamamıştır. Bu sebeple Osmanlı ihracatında sanayi ürünlerinin yeri göz ardı edilecek kadar küçük kalmış buna karşılık ithalat kalemi sürekli dış ticaret açıklarını beraberinde getirecek şekilde artmıştır.

2.1.3.3. Hizmetler Sektörü

Osmanlı'da dönemin en yüksek getiri oranına sahip ve kısa dönemde en karlı sektörü hizmetler kesimiydi. Özellikle ulaştırma, dış ticaret, bankacılık ve eğitim gibi sektörler başı çekmekteydi.

Ulaştırma alanında yabancı ortaklıklara kar garantisi verilerek ve uzun yıllar için (genellikle 70 – 100 yıl) işletme hakkı tanınarak oluşturulan demir yollarının uzunluğu Cumhuriyet'in kurulduğu yıl dört bin kilometrenin üstündeydi (Kepenek ve Yentürk, 1983; 20).

Geleneksel bankacılık hizmetleri Osmanlılarda önceleri azınlıkların oluşturduğu Galata Bankerleri tarafından yönetiliyordu. Daha sonra İngiliz sermayesiyle kurulan Osmanlı Bankası'nı Mithat Paşa'nın 1888'de kurduğu Ziraat Bankası izledi. Yerli sermayeyle kurulan Ziraat Bankası'ndan sonra yine yerli sermayeye dayalı ulusal ve bölgesel bankalara izleyen dönemde (özellikle İttihat ve Terakki döneminde) ağırlık verildi.

2.1.4. Cumhuriyet Öncesi Dönemde Dış Ticaretle İlgili Temel Hukuki Düzenlemeler

Kapitülasyonların da desteklediği ithalatı teşvik edici dış ticaret politikası yanında 1838 tarihinde İngiltere ile yapılan Balta Limanı Sözleşmesi ve bunu takiben Fransa ve diğer Avrupa ülkeleri ile yapılan benzer sözleşmeler ile Osmanlı Devleti gümrükleri üzerindeki egemenlik hakkından vazgeçmiş ve yabancılara engelsiz bir dış ticaret rejimi sağlamıştır. Böylece, Osmanlı ekonomisi gelişen Avrupa sanayii için bir açık pazar haline gelmiştir.

Osmanlılarca uygulanan bu politika, o zamanlar sanayileşme yolunda hızla ilerleyen Avrupa ülkelerinde uygulanan ve ekonomi teorisi olarak da savunulan, yerli sanayii, üretimi ve ihracatı teşvik edici ve koruyucu politikalara ters düşmekteydi. Nitekim bu politikadan Osmanlı dış ticareti olumsuz yönde etkilenmiştir.

Tanzimat hükümetleri, dış ticaret dengesinin ülke aleyhine gelişmesi ve yerli sanayinin dış rekabete karşı korumasız kalması karşısında, ithalata uygulanan

gümrük resmi oranlarının yükseltilmesi yönünde, uzun uğraşılardan sonra ancak 1862 yılında değer üzerinden alınmakta olan %5'lik gümrük resmi oranını %8'e yükseltebilmiş ve ihracattan alınmakta olan %12'lik gümrük resmi oranını da %8'e düşürebilmiştir (ihracattaki bu %8'lik oranın her sene %1 oranında indirilmesi de kararlaştırılmıştır). Daha sonraki yıllarda ithalat vergisinin %20'ye çıkarılması ve miktar üzerinden değil değer üzerinden alınması yönündeki Osmanlı önerileri yabancılarca sürekli olarak reddedildi (Kepenek ve Yentürk, 1983; 21). İthalattan alınan bu advalorem %8'lik gümrük vergisi 1907 yılında %11'e, Eylül 1914'de %15'e yükseltilmiş, Mayıs 1915'de ise %30'a çıkarılmıştır. Sanayi kollarını dış rekabete karşı korumak amacıyla ithal edilecek her mal grubu için spesifik bir gümrük tarifesine Mart 1916'da yürürlüğe konulmuş ve böylece advalorem gümrük tarifesine terk edilerek spesifik gümrük tarifesine geçilmiştir.

Kurtuluş Savaşı yıllarında, Büyük Millet Meclisi tarafından çıkarılan bir kanunla ülke egemenliği altındaki limanlarda (Trabzon, Samsun, İnebolu, Antalya ve Mersin) Mart 1916 tarihli spesifik gümrük tarifesine beş kat artırılarak yeniden yürürlüğe konulmuştur. Mayıs 1921'de kabul edilen bir kanunla da savaş döneminde gerekli görülmeyen bazı tüketim malları ithalatı yasaklanmış, bazı malların ise gümrük tarifelerinde on beş kata ulaşan artışlar yapılarak, gümrük vergileri yükseltilmiştir.

2.2. Cumhuriyet Dönemi

2.2.1. 1923 – 1932 Yılları Arasındaki Dönem

Bağımsızlık savaşı sonunda Anadolu tam anlamıyla bir ekonomik ve toplumsal çöküntü halindeydi. Trablusgarp, Balkan, Birinci Dünya ve Bağımsızlık Savaşlarını yapan toplum yorgundu. İstanbul'daki bir avuç tüccarın dışında sermaye birikimine sahip kimseyi bulmak mümkün değildi. Sanayi yok denecek düzeydeydi. Küçük ve orta boyuttaki toprak sahipleri fakir – ü zaruret içindelerdi. Lozan Anlaşması uyarınca, Batı Anadolu ve Trakya'daki zanaatkar işgücünün önemli bölümünü oluşturan Rum nüfusunun mübadele ile Yunanistan'a gönderilmesi ekonomide ciddi sorunlar yaratmıştı (Çavdar, 1999; 305).

Bu bağlamda, Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinin kuruluş yılları diye nitelendirdiğimiz Cumhuriyet'in ilk on yılı olan 1923 – 1932 yılları arasında

karşılaştıkları en önemli sorun gümrükler üzerinde hakimiyet sağlayarak 1929 ekonomik bunalımının olumsuz etkilerinden korunmak ve kamusal kaynakların artırılması olmuştur.

2.2.1.1. 1923 – 1932 Yılları Arasında Dış Ticaretin Genel Görünümü

Cumhuriyetin kurulmasını izleyen ilk beş yılda ülkenin gümrükleri üzerindeki hakimiyeti çok sınırlıydı. Dış ticareti düzenleme yetkisi Lozan Anlaşması ile konulan sürenin sonunda (1929'da) çıkarılan bir yasa ile sağlandı. Bu düzenlemeyle yerli üretimin dış rekabete karşı korunması amaçlanmaktaydı ve izlenen politika sonucu Osmanlı İmparatorluğunun son on yılları dahil, ilk kez dış ticaret fazlası elde edildi.

Türkiye'nin dış ticaret hacmi 1929 Ekonomik Bunalımı'na kadar genelde artma eğilimi göstermiştir. Ancak bunalım yıllarında ekonomiyi dışsal etkilerden korumak için ithalattan alınan gümrük vergisinin %16'dan %40'a çıkarılması sebebiyle ticaret hacmi giderek daralmıştır. Uygulanan korumacı politikanın temelinde Osmanlı'nın içine düştüğü borç sarmalından kaçınma ve kamu gelirlerini artırma (ya da koruma) düşüncesi yatmaktadır. Aşağıdaki Tablo 4'ten de görüldüğü gibi politikanın sonucunda (1930-1932 yılları arasında) dış ticaretin fazla vermesi ve ihracat/ithalat oranının olumlu gelişimi hedefler doğrultusunda başarıya ulaşıldığının bir göstergesidir.

Tablo 4 – Dış Ticaret Verileri 1923–1932 (Cari Fiyatlarla, Milyon TL)

Yıllar	İhracat	İthalat	Fark(-) / Fazla(+)	İhracat/ İthalat Oranı	İhracatın GSMH'ye Oranı (%)	İthalatın GSMH'ye Oranı (%)	Dış Ticaret Hacmi
1923	85	145	-60	58,5	8,9	15,2	24,1
1924	159	194	-60	82,1	13,2	16,1	20,3
1925	192	241	-49	79,6	16,6	15,8	28,4
1926	187	235	-48	79,4	11,3	14,2	25,5
1927	158	211	-53	74,9	10,7	14,3	25,0
1928	173	223	-50	77,6	10,6	13,7	24,3
1929	155	256	-101	60,6	7,4	13,3	20,7
1930	151	147	+4	102,7	9,6	9,3	18,9
1931	127	126	+1	100,5	9,1	9,0	18,1
1932	101	86	+15	117,8	8,6	7,3	15,9

Kaynak: Bulutay, T., Tezel, Y. S., & Yıldırım, N. (1974). Türkiye Milli Geliri 1923-1948. SBF: Ankara. Tablo 9.5. ve 8.4A.

İthalat ve ihracat fiyatları ve bunların göreceli eğilimi de dış ticaret konusundaki gelişmeler hakkında önemli bilgiler vermektedir. Dönem içerisinde Türkiye’de ithalat malları fiyatları düşmesine rağmen ihracat fiyatlarındaki düşüş bundan daha fazla olduğundan dış ticaret oranları aleyhte gelişmiştir. Durum, aşağıdaki Tablo 5’ten izlenebilmektedir.

Tablo 5 – Dış Ticaret Fiyat Oranları, 1923–1932

Yıllar	$F_s/F_a^{(*)}$ (a)	Endeksi	F_s/F_a (b)	Endeksi
1923	1,53	100	0,79	100
1924	1,68	126	0,91	115
1925	1,50	113	0,88	111
1926	1,11	83	0,63	80
1927	1,19	89	0,69	87
1928	1,20	90	0,86	109
1929	1,15	86	0,88	111
1930	0,96	72	0,85	108
1931	0,96	72	0,56	71
1932	0,76	57	0,45	57

(*) F_s = İhracat; F_a = İthalat Fiyatları endeksi.

Kaynak: Fiyat Endeksleri a) Bulutay, T., Tezel, Y. S. & Yıldırım, N. (1974). Türkiye Milli Geliri 1923-1948. SBF: Ankara. Tablo 52. b) Ticaret Bakanlığı. Ticaret Bakanlığı ve 50 Yıl. s.48.

Özetle dönem içerisinde ekonomi daha içe dönük bir nitelik kazanmıştır. Daha sonraları (özellikle 1940'ların sonlarına kadar) saptanan ekonomi politikalarında dış ticarete daha az önem verilmesinin temelinde bu nitelik yatmaktadır.

2.2.1.2. 1923 – 1932 Yılları Arasında Sektörlerin Genel Görünümü ve Dış Ticaretteki Yerleri

2.2.1.2.1. Tarım Sektörü

Tarım sektörü, Cumhuriyet'in ilk on yılı içerisinde gerek gelişmekte olan sanayinin ham madde gereksinmesini gerekse artan nüfusun gıda ve beslenme gereksinmesini karşılaması bakımından özel bir öneme sahiptir. Bu önemin farkında olan yönetici kadrolar; tarımın özendirilmesi için sulama, gübre, tohumluk sağlama ve teknik eğitim desteği gibi etkinliklerin yanında 1925 yılında aşar vergisinin kaldırılması ve toprakta özel mülkiyeti yaygınlaştırmak için yasal düzenlemelere gidilmesi gibi bir dizi önlemler aldılar.

Özellikle Cumhuriyetin ilk iki yılında yaşanan tarımsal kredi genişlemesi tarımsal üretim ve ihracat üzerinde olumlu etkiler yaratmıştır. Cumhuriyet'in kuruluşunun ilk iki yılında dış ticarete önemli yer tutan başlıca maddelerin ihracat ve ithalatına ilişkin olarak düzenlenen tablo aşağıdadır. Tarım sektörüne verilen krediler sebebiyle ihracat kalemleri içinde tarım ürünlerinin önemli yer tuttuğu Tablo 6'dan görülmektedir.

Tablo 6 – 1923 ve 1924 Yıllarında Başlıca Maddelerin İhracat ve İthalatı (Milyon Lira)

İhracat	1923	1924	İthalat	1923	1924
Yaprak Tütün	20,3	46,4	Buğday	8,6	18,3
Kuru Üzüm	10,6	18,2	Un	3,0	0,7
Kuru İncir	4,9	10,0	Şeker	11,0	12,8
Fındık	3,8	8,0	Pirinç	1,9	2,2
Pamuk	6,2	11,4	Kahve	2,5	3,2
Tiftik, Yün, İpek	5,7	9,0	Çay	0,9	1,2
Afyon	4,2	6,1	Pamuklu Dokuma	48,3	57,0
Halı-Kilim	3,2	4,5	Yünlü Dokuma	8,3	12,6
Canlı Hayvan	2,4	3,7	Pamuk	5,6	6,6
Yumurta	1,4	3,7	Yün İpliği	0,5	0,8
Palamut	1,4	2,1	Matbaa Kağıdı	0,6	1,0
Zeytinyağı	1,0	0,5	Demir ve Çelik	7,8	16,2
Antep Fıstığı- Badem	0,6	1,4	Makineler	1,3	5,6
Kömür	1,5	2,3	Ziraat Aletleri	0,5	2,2
Krom	-	0,8	Benzin-Gazyağı	4,9	5,4
Diğerleri	17,3	30,8	Diğerleri	39,1	47,9
TOPLAM	94,6	158,9	TOPLAM	144,8	193,6

Kaynak: DİE (1936), nkl. Güven, Tanık Celal. (1998). Cumhuriyetin 75. Yıldönümünde Dış Ticaretimizin Geçmişi ve Bugünü. Dış Ticaret Dergisi: Ankara.

Tablo 6 'da da görüldüğü gibi Cumhuriyetin ilk yıllarında başlıca ihracat kalemlerinin çoğunluğunu Ege ve Karadeniz Bölgesinde yetişen; tütün, kuru üzüm, kuru incir, pamuk, fındık gibi tarımsal ürünler oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra toplamdaki payı az da olsa geleneksel dokuma ürünleri, canlı hayvan ve yumurta gibi hayvancılık ürünleri, kömür ve krom gibi madenler de ihracat içinde yer

tutmaktadır. İthalatın ürün bazında seyrine baktığımızda genelde işlenmiş mamullerin ağırlıkta olduğu görülmektedir. Pamuklu ve yünlü dokuma ürünleri, demir-çelik ürünleri, benzin ve gaz yağı gibi akaryakıt ürünleri bu işlenmiş mamullerin bazı örnekleridir.

2.2.1.2.2. Sanayi Sektörü

1929 yılında gümrük saptama serbestisinin kazanılması ile ihracata dönük sanayinin girdi ithalatından vergi alınmaması ve esnaf ve sanatkarların örgütlenmesi için düzenlemeler yapılması yerli sanayii dış rekabete karşı koruyarak ihracat potansiyelini artırma yolunda atılan en önemli adımlardandır.

Dönem süresince sanayinin tarım ürünlerini işleme, madencilik ve dokuma alanlarında etkin olduğu görülmektedir. Sanayi işletmeleri yapısı, ilkel teknolojiye dayalı organik enerjiyle çalışan ve genelde aynı işletme içinde en çok 2-3 kişinin çalıştığı organizasyon tipleriyle karşımıza çıkmaktadır.

Sınai üretim temel tüketim gereksinmelerini karşılamaktan uzaktır. Örneğin şeker üretimi toplam tüketimin yaklaşık %14,5'lik bir kısmını karşılayabilmekte ve %85,5'i ithalatla karşılanmaktadır. Benzer bir durum dokuma ve giyim ürünleri için de geçerlidir. 1928 yılında dokuma ve giyim ithalatı toplam ithalatın %41,5'lik kısmını oluşturmaktadır. Özellikle temel tüketim mallarının büyük bir kısmının ithalatla karşılanması ithal ikameci politikalara verilen önemi artırmıştır.

Dönem içerisinde göze çarpan en önemli etkinlik yerli sanayiye canlandırmak ve dış rekabete karşı korumak için alınan önlemler ve aşağıda bahsedilecek olan hukuki düzenlemelerdir.

2.2.1.2.3. Hizmetler Sektörü

Cumhuriyet'in ilk on yılında hizmetler sektörü denince ilk akla gelen kamusal hizmetlerin yeniden yapılandırılması ve örgütlenmesidir. Dönem içerisinde atılım yapan başlıca sektör ulaşım sektörü olarak göze çarpmaktadır. Kuruluş yılında 1.734 km.si yerli 2.352 km.si ise yabancı ortakların elinde olmak üzere toplam 4.086 km demiryolu bulunmaktaydı. İzleyen on beş yıl sonunda ise yabancı ortaklıkların elindeki demiryollarının tamamı millileştirilmiş ve toplam uzunluk %66,4 artırılarak

6.800 km.ye çıkarılmıştır. Gerek taşıma giderlerinin düşük olması gerekse yerel pazarları merkezlere bağlaması sebebiyle demiryolları dönemin sermaye birikimine önemli katkı yapmıştır.

Hizmetler sektörüyle ilgili diğer bazı düzenlemeler ise başta tütün, kibritle alkol, ispirto ve petrol olmak üzere bazı malların ithalatının ve ticaretinin tekellere bırakılması ve iç piyasada fiyat istikrarını sağlamak üzere ticaret odaları ve borsalar konusunda yasal düzenlemeler yapılması şeklindeydi.

2.2.1.3. 1923 – 1932 Yılları Arasında Dış Ticaretle İlgili Temel Hukuki Düzenlemeler

23 Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin toplanmasından 9 gün sonra 2.5.1920 tarihinde kabul edilen 3 sayılı Kanun ile 11 Bakandan oluşan "İcra Vekilleri Heyeti" (Bakanlar Kurulu) arasında ticaret, sanayi, ziraat, orman, veteriner ve maden ile ilgili işleri yürütmek üzere bir "İktisat Vekaleti" yer almıştır. 5 Mart 1924 tarihinde 432 sayılı Kanun ile bu Vekalet'e bağlı Ziraat, Orman, ve Baytar Umum Müdürlükleri ayrılarak bir "Ziraat Vekaleti" kurulmuş; ticaret, sanayi ve maden işleri görevlerini yürütmek için ise "Ticaret Vekaleti" kurulmuştur.

Hükümetin izleyeceği ekonomi politikasını saptamak üzere 1923 yılında İzmir'de toplanan İktisat Kongresi'nde liberal bir rejimin uygulanması ve özel girişimin korunması öngörülmüştür. 17 Şubat 1923'te başlayıp 3 Mart 1923'e kadar devam eden kongrede alınan kararlar şu şekildedir;

1. Milli sanayinin geliştirilmesi için bir kanun hazırlanacak ve Gümrük Kanunu değiştirilecek,
2. Sanayicilere düşük maliyetli kuruluş ve işletme sermayesi sağlanacak, kredi imkanları artırılabilecek,
3. Yerli üreticiye yurtiçi kara ve deniz ulaşımında ucuz tarife uygulanacak,
4. Madenler milli üretime dönük bir biçimde işletilecek,
5. Anonim şirketlerin kurulmaları kolaylaştırılacak,
6. Milli bankalar kurulacak,
7. Demiryolu yapımı Hükümetçe bir programa bağlanacak,
8. Teknik eğitimin düzeyi yükseltilecek,

9. Yabancı sermayeye karşı olunmamakla beraber, yabancı sermayenin memleketin hammaddelerini, ticaret ve sanayisini kendi tekeline almadan Hükümetle ortak girişim şeklinde işletmesi sağlanacaktır.

Öte yandan, yine iktisadi kalkınmayı sağlam temellere oturtacak ön kuruluşların faaliyete geçmesi sağlanmış ayrıca, Kongrede düzenlenen yerli malları sergisi (Cumhuriyet tarihimizin ilk sergisi olma özelliğini taşımaktadır) ile İzmir Enternasyonal Fuarı'nın ilk adımı atılmıştır.

Yerli sanayinin finanse edilmesini ve yurt içi tasarrufların milli bankalarda toplanmasını sağlamak amacıyla "Türkiye İş Bankası", cumhuriyet döneminin ilk ulusal bankası olarak 26 Ağustos 1924'de kurulmuştur. 1925 yılında ise 632 sayılı Kanunla "Sanayi ve Maadin Bankası" faaliyete geçmiştir. Bankanın kuruluş amacı özel sektöre kredi sağlamak, özel sektörle ortaklıklar kurmak ve devlete ait olan sanayi kuruluşlarını geçici olarak işletmek ve zamanla bunları özel sektöre devretmektir. Devlet sermayesi ile kurulmuş olan bu banka, 1933 yılında "Sümerbank" olarak yeniden yapılandırılmış ve bu kurumun izleyen yıllarda Türkiye'nin sanayileşmesine çok büyük katkısı olmuştur. Diğer taraftan, devlet madenlerinin işletilmesi ve satışlarının yapılması amacıyla, 23.10.1935 tarihinde "Etibank" kurulmuştur. Böylece, sanayi ve madenlerle ilgili alanlarda da devlet ticareti ve himayeciliği başlamıştır.

1927 yılında "Teşvik-i Sanayi Kanunu" çıkarılarak sanayi üretimi belli muafiyetlerle teşvik edilmiştir. Bir yandan tarımsal makine, araç ve gereçleri ithalatında gümrük muafiyeti sağlanmış, öte yandan yerli üretim ve sanayiye korumak amacı ile özellikle iplik ve kumaş, şeker, un ve diğer gıda maddeleri, deri ve ağaç mamulleri ve çimento gibi maddelerin ithalatı yüksek oranlı gümrük vergileri ile kısıtlanmıştır.

Genç Cumhuriyetin idealist yönetici kadroları, geri bırakılmış ve yarı sömürge durumundaki ülke ekonomisini düzeltmeye, yerli sanayiye geliştirip güçlendirmeye, tarımsal üretimi iyileştirmeye ve bu hedeflerin gerçekleştirilmesi için gerekli fiziki ve kurumsal altyapıyı oluşturmaya ve bu oluşuma uyumlu bir dış ticaret politikası uygulamaya başladılar. İşte bu çabaların sürdürüldüğü sırada 1929 Dünya Ekonomik Krizi baş göstermiştir. Hükümetler bir yandan ekonomik kalkınma gayretlerini sürdürürken öte yandan da ülkenin dünya ekonomik buhranından

mümkün olduğunca korunması amacıyla bir dizi önlemler almak ihtiyacını hissetmiş ve 27.5.1929 tarihinde "Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsası Kanunu", 25.2.1930 tarihinde "Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu" yürürlüğe konularak, kambiyo borsasına devletin müdahalesi sağlanmıştır. Bu kanunlara dayanılarak, bir kararname ile "Kambiyo Murakabe Teşkilatı" kurulmuş, daha sonra yabancı bankaların da katılımıyla, Mart 1930'da bu kuruluş bir konsorsiyum durumuna getirilmiştir.

Bu kuruluşun çalışması sonucu 1930 yılında İngiliz Lirası 1,030 kuruş civarında dondurulmuş ve daha sonra İngiliz Para Sistemi'nin altın esasından ayrılması ile Türk Parası, o devrin geçerli ödeme araçlarından biri olan Fransız Frangı'na bağlanmıştır.

Tüm bu önlemler, Osmanlı borçları nedeniyle Avusturya ve Almanya Merkez Bankalarında rehinde bulunan Türkiye altınlarının I. Dünya Savaşı sonunda müttefiklerin eline geçmiş bulunması ve 1929 yılında başlayan Dünya Ekonomik Bunalımının Türkiye üzerindeki etkilerinin en aza indirilmesi zorunluluğu ile alınmıştır.

1930 yılının Haziran ayı içerisinde 1715 sayılı "Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanunu" kabul edilerek 3 Ekim 1931'de banka kurulmuş ve çalışmaya resmen 1 Ocak 1932'de başlamıştır.

1931 yılında çıkarılan 1873 Sayılı Kanun ile Hükümet, yabancı ülkelerle ticaret anlaşmaları yapmak, ayrıca ülke ekonomisini ve sanayisini yabancı mallara karşı korumak için gerektiğinde bazı malların ithalatını kısıtlamak veya tamamen yasaklamak ve ithalatı ruhsata bağlamak üzere yetkili kılınmıştır. Devletin dış ticaret üzerindeki müdahalesi gittikçe daha fazla hissedilmeye başlanmış, 1932 yılında çıkarılan bir kanunla hükümete çay ve kahve ithalatında tekel kurma yetkisi verilmiştir. Ayrıca, 29 Mayıs 1932 tarihli ve 1993 Sayılı "Takas Komisyonu Teşkilî Hakkında Kanun" ile İktisat Bakanlığına bağlı bir takas komisyonu kurulmuştur (genel ve katma bütçeli idareler, belediyeler, Kızılay gibi genel menfaatlere yararlı kurumların ithal edecekleri mallara dair talepler bu komisyonda toplanıp, gerektiğinde bakanlar kurulu kararı ile bu mallar takasa tabi tutulmaktaydı). Ancak özel sektör ithalatı zorunlu olarak takas dışı bırakılmıştır.

Kuruluş yıllarında devlet hazinesinin gelir sağlamak amacıyla, tütün, şeker, tuz, alkollü içkiler (bazı istisnaları ile), kibrit imali ve ithali de devlet tekeline alındığı gibi, kabotaj hakkının Türk gemilerine tanınması ve yabancı şirketlerin elinde bulunan demiryollarının millileştirilmesi ile bu alanda devlet işletmeciliği ve ticareti uygulanmıştır.

Bu döneme gelirken iktisadi ve ticari hayatla ilgili bir çok yeni mevzuat yürürlüğe konulmuştur. Ticaret konusu malları, ticaret senetlerini, ticaret şirketlerini, ticaret anlaşmazlıklarını, tacirlerle ilgili diğer konuları düzenlemek amacıyla 1926 yılında batılı ülke kanunlarından yararlanılarak 865 sayılı "Türk Ticaret Kanunu"nun birinci kitabı çıkarılmış; deniz ticaretine ait ikinci kitap ise 1929 yılında kabul edilmiştir. Fakat uygulamada görülen aksaklıkların giderilmesi ve yeniden düzenlenmesiyle birlikte hazırlanan 6762 sayılı Türk Ticaret Kanununun kabulüyle 865 sayılı Kanun yürürlükten kalkmıştır. Ayrıca İsviçre Medeni Hukukundan yararlanılarak 1926 yılında Türk Medeni Kanunu ve Borçlar Kanunu kabul edilmiştir. Böylece ticari faaliyetlerin düzenlenmesinde Batı Avrupa'da uygulanan yöntemler ülkemize de getirilmiştir.

Bu devrede iç piyasaların düzenlenmesi, kontrolü ve tüketicinin korunması açısından da önemli kanunlar çıkarılmıştır. Bunlardan en önemlisi ve devrim olarak nitelendirilebilecek olanı 1931 yılında yürürlüğe konulan 1782 sayılı "Ölçüler ve Ayarlar Kanunu"dur. Bu kanun ile metrik sistem esas alınarak ölçüler ülke çapında birleştirilmiş ve uygar ülkeler düzeyinde gelişmiş bir sisteme geçilmiştir. Ayrıca ölçü aletlerinin sürekli kontrolü kararlaştırılmıştır.

1930 yılında yürürlüğe konulan 1705 sayılı "Ticarette Tağşişin Men'i ve İhracatın Murakabesi ve Korunması Hakkında Kanun"la, ticaret malları üzerinde yapılabilecek olan hileleri önlemek üzere hükümete yetkiler tanınmıştır. Buna ek olarak 1936 yılında kabul edilen 3018 sayılı kanunla bazı yaptırımlar uygulamaya konulmuştur.

1930 yılında yürürlüğe giren 1593 sayılı "Umumi Hıfzısıhha Kanunu", Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığına her türlü gıda maddesi ile kullanılacak eşya ve gercin sağlık bakımından kontrolü yetkisini vermiştir. 1930 yılında yürürlüğe giren 1580 sayılı "Belediyeler Kanunu" ve daha sonra yapılan değişikliklerle belediyelere gıda maddeleri, odun ve kömür ve yaşamsal ihtiyaç maddeleri fiyatlarına narh

koymak (başka bir deyişle fiyatlandırmak), bazı maddelerin kar oranlarını saptamak, stok yapmak, tanzim satışlarında bulunmak ve toptancı halleri kurmak yetkisi verilmiştir.

2.2.2. 1933 – 1945 Yılları Arasındaki Dönem

Özellikle 1930'ların başından itibaren olmak üzere dönemin ekonomik şartlarının da gerektirmesiyle devletçilik uygulaması, ekonomi politikalarında temel yöntem özelliği taşımaktaydı. Günümüzde bile özelleştirme odaklı olmak üzere halen tartışılan devletçilik, İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar etkisini sürdürmüş ve sonraki ekonomi politikalarını da derinden etkilemiştir. Dönem boyunca dış ticarete temel alınan politika ise ithal ikamecilik olmuştur¹².

2.2.2.1. 1933 – 1945 Yılları Arasında Dış Ticaretin Genel Görünümü

Dönem içerisinde uygulanan dış ticaret politikalarının temel amacı dış ticaret açığını önlemeye yöneliktir. Genel dış ticaret politikası ithal ikameciliğe dayanmaktaydı. İhracat yapılan ülkeden ithalat yapmak, yurt içinde üretilen ürünlere ithalat yasakları koymak ve ikili anlaşmaya konu olan malların ithalatına serbesti getirmek başlıca uygulamalar arasındaydı.

Başta Almanya olmak üzere birçok ülkeyle kliring¹³ anlaşmaları yapıldı. Böylelikle dış ticarete ihracat karşılığı ithalat uygulamasına gidildi. Dönemin dış ticaretiyle ilgili bazı istatistiki veriler aşağıdaki Tablo 7'de düzenlenmiştir.

¹² Kimi yazarlara göre söz konusu politikalar 1950'lerden sonra da etkili olmuş ve 1980'lerin başlarına kadar etkinliğini sürdürmüştür. Örneğin Wagstaff (1989)'a göre 1930'ların başından 1980'lerin başına kadar Türkiye'nin ekonomi politikaları, müdahaleci ve korumacı olarak tanımlanabilir niteliktedir. Benzer şekilde; Saraçoğlu (1987)'ye göre, 1980'lerin başlarına kadar uygulanan politikalar, yerli sanayiye yabancı rekabetten korumaya ve kaynak dağılımı ve üretim süreçlerindeki devlet kontrolünü artırmaya yöneliktir. Yerli sanayinin yüksek tarifeler, kotalar ve ithalat lisanslarıyla korunarak teşvik edilmesi, geniş finansal açıkların kapatılması için yüksek düzeyde parasal genişlemeye gidilmesi, sanayileşme sürecini desteklemek ve darboğazları önlemek için demir-çelik ve madencilik gibi sektörlerde KİT'lerin kurulması, özel sektör yatırımlarının dağılımını etkilemek için kredi miktar ve fiyatının kontrolü, ulusal paranın aşırı değerlenmesiyle sonuçlanan sabit kur uygulamaları ve kambiyo kontrolleri bu politikalara örnek olarak gösterilebilir.

¹³ "Kliring" aslında kelimenin İngilizcesi olan "clearing" kelimesinin dilimizde telaffuzu sonucu yerleşmiş ve kullanılagelmiş halidir. Sözlük anlamı "takas" olsa da dış ticaretteki anlamı ithalatın ihracat karşılığında yapılmasıdır.

Tablo 7 – Dış Ticaret Verileri, 1933–1945 (Cari Fiyatlarla, Milyon TL)

Yıllar	İhracat	İthalat	Açık (-) / Fazla (+)	Dış Ticaret Hacmi	İhracat/İthalat Oranı	İhracat Fiyatı/İthalat Fiyatı Oranı
1933	96,2	74,7	+21,5	15,0	128,8	67,1
1934	92,1	86,1	+5,3	14,7	106,1	69,8
1935	95,8	88,8	+7,0	14,1	107,9	79,5
1936	117,7	92,5	+25,2	12,4	127,2	92,9
1937	138,0	114,4	+23,6	14,0	120,6	89,0
1938	144,9	149,8	-4,9	15,6	96,7	90,6
1939	127,4	118,2	+9,2	11,9	107,8	89,5
1940	111,4	68,9	+42,5	7,5	161,7	84,6
1941	123,1	74,8	+48,3	6,6	164,6	98,3
1942	165,0	147,7	+17,3	5,0	11,7	109,3
1943	257,2	203,0	+54,1	5,0	126,7	78,5
1944	232,5	164,9	+67,6	5,9	141,0	65,1
1945	218,9	126,2	+92,8	6,3	173,4	70,9

Kaynak: Ulusal Gelir: Bulutay, T., Tezel, Y. S. & Yıldırım, N. (1974). Türkiye Milli Geliri 1923-1948. SBF: Ankara. Tablo 8.4A. Dış Ticaret Verileri: Ticaret Bakanlığı. Ticaret Bakanlığı ve 50 Yıl. s. 52.

İthal ikameci politikalar ve kliring anlaşmalarına dayalı dış ticaret politikaları sebebiyle dönem içerisinde 1938 yılı haricinde dış ticaret sürekli fazla vermiştir. 1938 yılında verilen dış ticaret açığının sebebi 1937 yılında dış ticaretin kliring anlaşmalarından kurtarılarak daha serbest bir hale dönüştürülme girişimleridir. Ancak 1938 yılındaki açıktan sonra bu girişimler terk edilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında (1940–1945 aralığı) gerek küresel ölçekteki dış ticaret hacminin daralması gerekse ülke içinde uygulanan korumacı ve ithal ikameci politikalar sebebiyle dış ticaretin diğer yıllara göre daha yüksek oranda fazla verdiği görülmektedir. Ne var ki dış ticaret oranları (hadleri) 1942 yılı dışında sürekli ülke aleyhine işlemiştir. Yani dış ticaret fazlası verilmesine rağmen uluslararası

değişim oranları göz önüne alındığında ülke, her seferinde daha fazla mal vererek aynı miktardaki malı ithal eder bir duruma gelmiştir.

Özetle ithal ikameci ve ithalatı kısıtlayıcı politikalar ve İkinci Dünya Savaşı'nın küresel ölçekte dış ticareti daraltıcı etkileri sebebiyle dönem içerisinde 1938 yılı dışında sürekli dış ticaret fazlası elde edilmiş ve ekonomi genelde içe dönük ve kendi kendine yeter (self sufficient – self reliant) bir görünüm sergilemiştir.

2.2.2.2. 1933 – 1945 Yılları Arasında Sektörlerin Genel Görünümü ve Dış Ticaretteki Yerleri

2.2.2.2.1. Tarım Sektörü

Dönem içerisinde toprak reformu (topraksız köylülere miri arazilerin dağıtılması) önemli yer tutmaktadır. Bunun yanı sıra tarımsal üretimi genişletmek amacıyla Ziraat Bankası'nca açılan tarım kredilerinin faizi düşürüldü, kredilerin ulaşılabilirliği ve kredi işlemleri kolaylaştırıldı, tarım kredi kooperatiflerinin geliştirilmesine çalışıldı.

Dönem boyunca tarımsal ürün fiyatları piyasa koşullarına bırakıldığı için dalgalı bir seyir izledi. Tarımsal kredilerde ise önemli bir artış olmadı.

Tarımsal ürün ihracatı yine önceki yıllarda olduğu gibi dış ticaret içindeki önemli yerini korumasına karşın genel dış ticaret politikalarından ve İkinci Dünya Savaşı'ndan olumsuz etkilendi. Dönem boyunca yaşanan dış ticaret hacmindeki genel daralma bu sektörü de etkiledi.

2.2.2.2.2. Sanayi Sektörü

Devletçilik uygulamasının desteği ve korumacı politikaların yardımıyla sınai üretim, bir çok tüketim malı açısından iç talebi büyük ölçüde karşılar duruma geldi. Özellikle dokumacılık ve şeker sanayisinde büyük atılımlar yapıldı. Ege bölgesi ve Çukurova başta olmak üzere özel girişim eliyle birçok bölgede kurulan dokuma işletmeleri sayesinde yerli üretim 1940 yılına varmadan iç talebin yaklaşık %80'ini

karşılar duruma geldi. Şeker üretiminde de kurulan dört ana fabrika sayesinde üretim düzeyinin artırılmasıyla 1935 yılından sonra şeker ithalatı büyük ölçüde durduruldu.

Demir – çelik sanayisinde de bir takım atılımlar yapıldı. 1939 yılında İngiliz sermayesiyle Karabük'te bir demir-çelik fabrikası kuruldu. Öte yandan çimento üretimi de 1927 yılında yıllık 14,4 bin tonluk üretim düzeyinden 1935'te 220 bin tona yükseldi. Bu duruma ulaşmada özel girişimlerin kamulaştırılması ve yeni işletmeler kurulması etkin oldu.

Sanayi sektörü genel anlamda iç talebi karşılamaya yöneldi. Özellikle iç talebe konu olan son tüketim mallarının ithalatını azaltarak dış açıktan kaçınmaya yönelik politikalar sebebiyle sektörün ihracat içindeki payı görece olarak düşük düzeyde kaldı .

2.2.2.3. Hizmetler Sektörü

Dönem içerisinde ve özellikle savaş yıllarında (1939–1945 aralığı) hizmetler sektörü milli gelirin içindeki payı ve çeşitliliği açısından gelişim göstermiştir.

Öte yandan yaşanan genel daralma bu sektörü de etkilemiş ve sektör, sanayiye hammadde oluşturacak bazı sınai bitkilerin üretilmesi odaklı tarımsal etkinliklerin ve temel tüketim mallarını üretime yönelmiş sınai etkinliklerin gerisinde kalmıştır.

2.2.2.3. 1933 – 1945 Yılları Arasında Dış Ticaretle İlgili Temel Hukuki Düzenlemeler

27.5.1934 tarihinde kabul edilen 2450 Sayılı "İktisat Vekaleti Teşkilatı ve Vazifeleri Hakkında Kanun" ile kamu yönetiminde, dış ticaret alanındaki işlerin ilk defa bir çatı altında toplanması sağlanmıştır. İktisat Bakanlığı bünyesinde ayrı şubeler halinde yer alan ;

- Ticaret Mümessilleri İşleri (Yurtdışı Teşkilat),
- Harici ticaret ve hariçteki Türk Ticaret Odaları işleri,

- Türk ihraç mallarına ve ihraç memleketlerine ait işler,
- Ticaret mukavelelerine ve ticari münasebetlere dair işler,
- Milli İktisadi koruma işleri,
- Ecnebi devletlerin İktisadi tedbir ve mevzuatına dair işler,
- Neşriyat ve propaganda ve turizm işleri

Dış Ticaret Reisliği (Türk Ofis – Dış Ticaret Ofisi) ismi altında örgütlenmiştir.

Beş yıllık ilk sanayi planının uygulandığı 1934 – 1938 aralığında, birçok sınai işler başarılmış, demiryolları inşa edilmiş, silolar yapılmış; tekstil sanayii, madencilik, kağıt ve cam eşya ile şeker sanayii geliştirilmiştir. Bütün bu yatırımların finansmanı yabancı kaynaklara ve borçlanmalara başvurulmadan geniş ölçüde vergiler, iç borçlanmalar ve devlet bankaları kredileri ile sağlanmıştır.

1936 yılında yürürlüğe giren 3003 sayılı "Endüstriyel Mamulatin Maliyet ve Satış Fiyatlarının Kontrolü ve Tespiti Hakkındaki Kanun"la Ekonomi Bakanlığı gerekli gördüğü ürünlerin maliyet ve toptan satış fiyatlarını kontrol etmeye ve belirlemeye yetkili kılınmıştır. Aynı yıl dış ticaret bütçeleri hazırlanmaya başlanmıştır.

1938 tarihinde yürürlüğe giren 3489 sayılı "Pazarlıksız Satış Mecburiyetine Dair Kanun", tüketicinin aldatılmasını önlemek ve piyasaya açıklık getirilmesi amacını gütmektedir. Aynı kanuna göre perakende satışlarda fiyatların etiketlendirilmesi ve kontrol yetkisi belediyelere verilmiştir.

Bu dönemde iç piyasanın düzenlenmesi ve tüketicilerin korunması amacıyla yukarıda belirtilen kanunlar dışında ayrıca üreticilerin, elde ettikleri ürünlerin değer fiyatına pazarlanması amacıyla, kurumsallaştırılması politikası da izlenmiş ve bu amaçla bir yandan üreticilerin kredi ihtiyaçlarını sağlamak üzere 1935 yılında kabul edilen 2836 sayılı "Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu" çıkarılmış; diğer yandan da üreticilerin ürünlerinin kooperatifler eliyle satılarak değerlendirilmesi için 1935 yılında 2834 sayılı "Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu" yürürlüğe konulmuştur.

1705 sayılı "Ticarette Tağşişin Men'i ve İhracatın Murakabesi ve Korunması Hakkında Kanun"a ek olarak 15.6.1936 tarihinde çıkarılan Kanun'un 7. Maddesi ile, hükümete gerekli görülen bölgelerde belli malları ihraç eden ruhsatnameli tacirlerin birlikler kurmalarını isteme yetkisi verilmiştir. Bu maddenin ilk uygulaması olarak 4.3.1937 tarihinde kabul edilen ve "Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal ATATÜRK"

imzasını taşıyan ve ihracatçı birlikleri tarihinin başlangıcı sayılan karamame ile "Doğu ve Cenup Vilayetleri Canlı Hayvan İhracatçıları Birliği T. A. Ş." kurulmuştur.

Tarımsal üretimin düşmesiyle birlikte, ithalatın da savaş nedeniyle azalması sonucunda 1938 yılında 119 milyon dolar olan ithalatımız 1940 ve 1941 yıllarında sırasıyla 53 milyon ve 58 milyon dolar düzeyinde kalmıştır. Bütün bunların sonucunda, tüketime sınırlanması ve bazı maddelerin dağıtım ve belgeye bağlanması zorunluluğu doğmuş, fiyatlar genel seviyesinin aşırı derecede yükselmesi üzerine, 18.1.1940 tarihinde yürürlüğe konulan 3780 sayılı "Milli Korunma Kanunu" hükümete o dönemin zorunlu kıldığı olağanüstü yetkiler vermiştir. Bu Kanun, hükümete fabrikalarda üretilen malları değer fiyatını ödemek şartıyla el koyup stok etmek, fabrikalara el koyup işletmek, işçilere zorunlu sorumluluklar yüklemek, malların fiyatlarını saptamak, mal ihracatında satış şartlarını belirlemek, halkın ihtiyaçlarıyla ilgili olarak iktisadi ve ticari faaliyette bulunmak üzere devlet müesseseleri kurmak gibi çok geniş yetkiler vermiş olup, söz konusu kanunun uygulaması ile ilgili olarak;

1. 14.2.1941 tarih ve 102 sayılı Koordinasyon Kararı ile ülkenin iç işlerini düzenleme, yönetme ve denetleme ile görevli olmak üzere İç İşleri Teşkilatı,
2. 14.2.1941 tarih ve 2/15169 sayılı Karamame ile yürürlüğe konulan 103 sayılı Koordinasyon Kararı ile petrol ve müşterakları alım, satım ve stoklama işleri için Petrol Ofisi,
3. 18.2.1941 tarih ve 104 sayılı Koordinasyon Kararı ile, bazı maddelerin ithalini, alım ve satım işlerini yapmak üzere Ticaret Ofisi,
4. 25.3.1942 tarih ve 295 sayılı Koordinasyon Kararıyla ihtiyaç maddelerini sağlamak, stoklamak, satış ve tevzi amacıyla Dağıtım Ofisi,
5. 11.5.1942 tarih ve 320 sayılı Koordinasyon Kararı ile Hükümete, Hükümetçe belirlenecek maddelerin doğru tahminlerinin yerinde tespiti için Köylerde Subaşı Teşkilatı,
6. 21.5.1942 tarihinde 332 sayılı Koordinasyon Kararı ile, İstanbul'da yakacak ihtiyacının karşılanması amacıyla İstanbul Mahrukat Ofisi, kurulmuştur.

Savaş yıllarının getirdiği olağanüstü koşullarda alınan bu önlemler nedeniyle iç piyasalarda arz ve talep mekanizmalarının serbest bir şekilde işlemesinin ve fiyatların buna göre oluşmasının zorluğu sebebiyle bu dönemde iç piyasalarda devlet müdahaleciliği, hatta devlet ticareti büyük ölçüde uygulanmıştır.

2.2.3. 1946 – 1962 Yılları Arasındaki Dönem

2.2.3.1. 1946 – 1962 Yılları Arasında Dış Ticaretin Genel Görünümü

Türkiye’de savaş sonrası dönemin serbestleşmiş piyasa koşullarına ve yeni ekonomi politikalarına uyum için 7 Eylül 1946 tarihinde yapılan ilk devalüasyondan sonra dış ticaret verilerindeki değişimler aşağıda düzenlenen Tablo 8’de aktarılmıştır.

Tablo 8 - Dış Ticaret Verileri, 1946–1962 (Cari Fiyatlarla, Milyon TL)

Yıllar	İthalat	İhracat	Açık (-) / Fazla (+)	İhracat/İthalat Oranı	F_a/F_s	Dış Ticaret Hacmi
1946	223,9	432,1	+208,2	1,93	-	9,6
1947	685,0	625,2	-	0,91	-	17,4
1948	770,1	551,0	-219,1	72	0,91	13,9
1949	812,3	693,9	-118,4	79	1,01	16,6
1950	799,9	737,6	-62,3	92	1,24	15,9
1951	1125,8	879,4	-246,4	78	1,04	17,7
1952	1566,6	1016,2	-540,4	65	1,09	19,2
1953	1491,1	1109,0	-382,1	74	1,10	16,7
1954	1399,4	937,8	-401,6	70	1,05	14,3
1955	1393,4	877,4	-516,0	63	1,04	11,9
1956	1140,6	854,0	-286,6	75	1,16	9,5
1957	1112,0	966,6	-145,4	87	1,10	7,1
1958	882,3	692,4	-189,9	78	1,00	4,5
1959	1310,0	990,6	-325,4	75	0,95	5,3
1960	2213,7	1721,2	-492,5	78	0,89	8,4
1961	4585,1	3120,7	-1464,4	68	0,91	15,6
1962	5599,8	3430,8	-2169,0	61	0,99	15,7

Not: 1960 yılının ilk sekiz ayı için dolar 2,80 TL daha sonraki aylar için 9,00 TL'den hesaplanmıştır.

Kaynak: İthalat-İhracat verileri ve GSMH için: DİE. Dış ticaret fiyat oranları (F_a/F_s) serisi için: (Laspeyres endeksine göre) aktaran, Serin, Necdet. (1972). Kalkınma ve Dış Ticaret: Az Gelişmiş Ülkeler ve Türkiye Yönünden. Ankara. s. 203.

1950 yılında başlayan ve 1953'e kadar süren ilk serbestleşme çabalarının etkisi Tablo 8'deki ithalat, ihracat ve dış ticaret hacmi verilerindeki artıştan anlaşılmaktadır. Her ne kadar 1958'de uygulanan ekonomi politikaları kalıcı bir dış ticaret serbestisini amaçlamadıysa da; dönemin sonlarına doğru, 1958'i izleyen

yıllarda da ticaret kontrollerindeki gevşeme sebebiyle benzer bir artış görülmektedir.

Dönem içerisinde hem ithalat hem de ihracat hızla artmıştır. Ancak ithalatın artış hızı ihracattan daha fazladır. Bu durum önceleri (1953 yılına kadar) döviz ve altın rezervleriyle karşılanabiliyor olsa da beraberinde kaçınılmaz olarak gelen dış ticaret açıkları dış finansman ve borçlanma sorununu gündeme getirmiştir.

Dış ticaret açıklarının ve bunun doğurduğu borç baskısının ekonomi üzerine etkileri sebebiyle ithalata kısıtlamalar yapıldı ve çoğunluğu sosyalist ülkelerle olmak üzere kliring anlaşmaları imzalandı.

Dış ticaret açıkları ve onu izleyen müdahaleci uygulamalar sebebiyle özellikle 1955–1960 yılları arasında yaşanan dış ticaret daralmasının olumsuz etkilerine rağmen dış ticaret oranlarının genelde ülke lehine işlediği görülmektedir.

2.2.3.2. 1946 – 1962 Yılları Arasında Sektörlerin Genel Görünümü ve Dış Ticaretteki Yerleri

2.2.3.2.1. Tarım Sektörü

Üretim teknolojisindeki gelişme, daha çağdaş girdi kullanımı ve traktör sayısındaki artış dikkat çekicidir. Bunun yanı sıra kredi olanaklarının genişletilmesi ve karayolları yapımının hızlanması sebebiyle tarımsal üretimdeki yeniden yapılanma hızlandı.

Tarımsal üretim içerisinde öncelikli payı başta buğday olmak üzere tahıllar almaktaydı. Onu şeker pancarı, pamuk, çay gibi sınai ürünler izlemekteydi. Dönem içerisinde ihraç edilen hemen her tarımsal ürün miktarında da artış yaşanmıştır.

2.2.3.2.2. Sanayi Sektörü

Tarımsal üretimdeki genişleme ve artış sanayi sektörünün de canlanmasına sebep oldu. Daha önceleri başlatılan temel tüketim mallarının yurt içinde üretilmesini öngören sanayileşme politikası bu dönemde büyük ilerleme kaydetti ve bu anlamda tasarlanan ithal ikameci süreç tamamlanmış oldu.

Sanayide genelde kamusal girişimler etkin oldu. Bu dönemde kurulan başlıca sınıai Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT); 1950’de Makine Kimya Endüstrisi Kurumu (MKEK), 1952’de Gübre, Et ve Balık Kurumu (EBK), 1953’te Türkiye Çimento, Azot, 1954’te Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) ve Devlet Malzeme Ofisi (DMO), 1955’te Selüloz ve Kağıt (SEKA) ve Demir-Çelik, 1957’de Türkiye Kömür İşletmeleri’dir.

2.2.3.2.3. Hizmetler Sektörü

Dönemin en önemli özelliği, hizmetler sektörünün gelir yaratma özelliği açısından tarımı da geri bırakarak birinci sektör halini almasıdır. Özellikle karayolu ulaştırması, konut yapımı ve ticaret sektörleri hem nitel hem de nicel açıdan önemli gelişim gösterdi.

Karayoluyla kıyaslandığında demiryolu yapımı dönem boyunca çok düşük düzeyde kaldı. 11000 km karayoluna karşılık toplam 224 km demiryolu yapıldı. Deniz ticaret filosu %70 artırıldı. Türk Hava Yolları (THY) KİT biçiminde örgütlendi.

2.2.3.3. 1946 – 1962 Yılları Arasında Dış Ticaretle İlgili Temel Hukuki Düzenlemeler

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı’na fiilen katılmamakla birlikte bu savaştan ekonomik olarak geniş ölçüde etkilenmiştir. Bir milyon kişilik bir ordunun silah altında tutulması gerekliliği toplam üretim ve tüketim üzerinde etkili olduğu kadar devletin masraflarını da çok artırmış, yeni vergiler konulmasını, hazinenin tasarruf bonoları çıkartarak borçlanmasını gerektirmiştir. Ancak, bu borçların ödenmesinde zorluk çekildiğinden emisyona başvurulmuştur (1938 yılında tedavüldeki para hacmi 280 milyon lira iken, 1946 yılında bu miktar 900 milyon liraya ulaşmıştır). Bu durumda Türk parasının satın alma gücü giderek düşmüş, toptan eşya fiyatları indeksi 1938’de 100 puan iken 1942’de 280, 1943’te 457 puana yükselmiştir.

Üreticilerin mallarını pazarlamalarında, iç piyasaların ve fiyatların açık bir şekilde oluşmasında önemli rolleri bulunan ticaret ve emtia borsalarına ait mevzuat da ele alınmış ve 1925 yılında 657 sayılı “Ticaret ve Sanayi Odaları Kanunu”na dayanılarak 27.9.1925 tarihli tüzükle Ticaret Borsaları düzenlenmiştir. Bu kanunla

Ticaret ve Sanayi Odaları'na bağılı olarak kurulan Ticaret Borsaları, 11.1.1943 tarihinde kabul edilen 4355 sayılı Kanun ile Ticaret ve Sanayi Odaları'ndan ayrılarak tüzel kişiliklerine kavuşmuşlar; daha sonra 8.3.1950 tarihli 5590 sayılı Kanun ile bugünkü statülerini kazanmışlardır.

7 Eylül 1946'da gerçekleştirilen Cumhuriyet tarihindeki ilk devalüasyon kararı, bir istikrar programından çok, savaş sonrası döneme ve yeni ekonomi politikalarına uyum sağlamaya, ithalatı kısımaya ve ihracatı artırmaya yönelik önlemleri kapsamıştır. Devalüasyon ile primli ikili kur uygulamasına son verilerek doların Türk Lirası karşısındaki değeri 2,80 TL, sterlinin değeri ise 11,31 TL olarak belirlenmiştir. Devalüasyon, eski primli ithalat kurlarına göre %45, primli ihracat kurlarına göre %54 oranında olmuştur. Cumhuriyet tarihindeki bu ilk devalüasyon, ihracat ürünleri fiyatlarını savaş döneminde ortaya çıkan enflasyonun etkilerinden arındırmak ve elde biriken mal stoklarını ihracata yönlendirmek amacıyla yapılmıştır. TL'nin dış değeri, 1949 yılında yeniden değiştirilmiştir. 1949 Eylül ayında sterlin, dolar ve Avrupa paralarına karşı devalüe edildiği halde, TL'nin devalüe edilmemesi ve bunun sonucunda da TL'nin değerinin başlıca Avrupa paraları karşısında %30 oranında yükselmesi üzerine Türk Lirası'nın devalüe edilmesi kararlaştırılmış, devalüasyon kararı ile birlikte gümrük tarifeleri de değiştirilmiş, dövizi alınmış fakat ithalatı yapılmamış malların ithalatında %45 oranında kur farkı alınmıştır.

Ülkemizin 1945 yılında 97 milyon dolar olan toplam ithalatı 1950'de 286 milyon dolara; yine aynı yıllarda 168 milyon dolar olan toplam ihracatı ise 263 milyon dolara yükselmiştir. Bu süreç içinde iç üretim hacminde de gelişmeler kaydedilmiş, 1946'da 146 puan olan (1938 üretimi 100 baz alınarak) sınai üretim indeksi 1949'da 178'e yükselmiştir. Emisyon hacminde belirli bir artış olmamış ve TEFE (Toptan Eşya Fiyat Endeksi) sabit kalmıştır.

1946 yılında Milli Korunma Kanunu'nda yapılan bir değişiklik sonucu K/150 sayılı karar yürürlükten kaldırılmış, yerine daha sınırlı sayıda malın kontrolünü kapsayan K/644 sayılı karar yürürlüğe konulmuştur. Sonuç olarak, bu dönemde Milli Korunma Kanunu uygulaması hafifletilmiş ve izleyen yıllarda da Murakabe Teşkilatı (Kontrol Örgütü) daraltılmış, özel mahkemeler kaldırılmış ve bu dönem esnasında Milli Korunma Kanununun yürürlükte olup olmadığı hissedilmez bir hale gelmiştir.

1950'lerde Türkiye'ye dış yardımların artması, tarımda makineleşme, bunun etkisiyle ekim alanlarının hızla genişletilmesi, iyi ürün yıllarının birbirini izlemesi ve Kore Savaşı'nın yarattığı yüksek dünya konjonktürünün etkisiyle, ülke ekonomisinde hızlı bir gelişme başlamıştır. 1950 yılında ithalat %75 oranında serbestleştirilmiş, bunun sonucunda piyasaya ithal mal akışı olmuştur. 1950 yılında 286 milyon dolar olan toplam ithalat, 1952'de 556 milyon dolara; 1950'de 263 milyon dolar olan toplam ihracat ise 1953 yılında 396 milyon dolara yükselmiştir. Bu arada, sınai üretim endeksi de hızla gelişmiş ve 1950'de 104 olan endeks (1948=100), 1953'te 157'ye yükselmiştir. Tarımsal üretimde de büyük gelişmeler sağlanmış ve 1950'de 95 olan (1948=100) tarımsal üretim endeksi, 1953'te 155'e yükselmiştir.

Türkiye'de ilk kez en kapsamlı istikrar kararları, 1958 yılında yürürlüğe konulmuştur. 1953 yılından sonra ihracatta ortaya çıkan sıkıntılar sebebiyle 1956'dan sonra katlı kur sistemine geçilerek turistik dövizlerde 1\$=5,25-5,5 TL kuru uygulanmaya başlanmış, faiz oranları ve fiyat kontrolleri artırılmıştır. Bunun sonucunda da ödemeler dengesi açığı bir miktar azalmıştır. Fakat sabit kur politikası uygulamasının başarısız olması, ithalatın artması, 1954'ten sonra tarımsal üretimin düşmesi, büyüme hızının yavaşlaması, enflasyon hızının yükselmesi, döviz sıkıntısının ortaya çıkması, ABD'nin yardımlarının azalması ve devalüasyon konusundaki baskıların artması sonucunda Hükümetin, 4 Ağustos 1958 tarihinde yürürlüğe koyduğu İstikrar Kararları ile TL bir kez daha devalüe edilmiş, Merkez Bankası (MB) kaynaklarına getirilen sınırlamalar ile para arzı kontrol edilmeye çalışılmış, Kamu iktisadi Teşebbüslerinin (KİT) MB'den finansmanına sınırlama getirilmiş, ayrıca KİT ürünlerine zam yapılarak KİT'lerin zararları azaltılmaya çalışılmış, kamu harcamaları kısılarak bütçe açıkları daraltılmış, 1954 sonrasında getirilen fiyat kontrolleri kaldırılarak fiyat mekanizmasının işlemesi öngörülmüş, ithalatta serbestleşmeye gidilmesi amaçlanmış, katlı kur sisteminden tekli kur uygulamasına geçilmiş ve ithalat üç aylık programlara bağlanmıştır.

İstikrar Programı ile tüm döviz alımlarında 1 dolar için 6,22 TL vergi alınırken, ithalat ve diğer döviz işlemlerine (1 dolar = 9,02 TL) kuru uygulaması benimsenmiştir. Ağustos 1960 tarihinde ise, farklı uygulamalara son verilerek devalüasyon işlemi tamamlanmıştır. Dış ticaret işlemlerine getirilen serbesti sonucunda ithalat artmış, ihracatta ise beklenen gelişme sağlanamamıştır. Bunun sonucunda dış ticaret açığı giderek büyümüştür.

2.2.4. Planlı Kalkınma Dönemi

1963 yılı başından itibaren Türkiye’de Beş Yıllık Kalkınma Planı uygulaması başlamıştır. İçinde bulunduğumuz dönemde (2001-2005) sekizincisi uygulanan kalkınma planlarında sosyo-ekonomik ve demografik açıdan ihtiyaçlara uygun olarak belirlenen genel hedeflere ulaşmak için strateji, politika ve etkinlikler saptanmaktadır.

2.2.4.1. 1963 – 1980 Yılları Arasındaki Dönem

2.2.4.1.1. 1963 – 1980 Yılları Arasında Dış Ticaretin Genel Görünümü

Planlı dönemin başlangıcından 24 Ocak 1980 kararlarına kadar ithal ikameci politikalar dış ticaretimiz ve dış ekonomik ilişkilerimiz üzerinde belirleyici olmuştur.

İthalat dönem içerisinde liberasyon ve kotalar ile yürütülmüştür. Liberasyon temel olarak ithalatı serbest olan malları içermekteydi ve genelde yurt içinde üretilmeyen veya yerli üretimi iç talebi karşılayamayan mallardan oluşmaktaydı. Kota sisteminde ise belli mallar için belirli düzeyde dış kaynak ayrılması ilkesi geçerliydi.

1980 yılına dek ithalatın %80’e yakın bölümü liberasyon ve kotalar yolu ile yapıldı. Bunun yanı sıra gümrük vergileri ve diğer resim ve harç uygulamalarıyla ithalat sınırlandırılmaya çalışıldı.

İthal ikameci politikalar tüketim mallarının ithalat bileşimi içindeki payının azalmasını sağlamıştır. DİE verilerine göre söz konusu pay 1963 yılında %5,4 iken 1973’te 4,3’e ve 1980 yılında ise 2,1’e düşmüştür. Bununla birlikte ara malı ithalatının payı toplam ithalat içerisinde sürekli olarak artma eğilimi göstermiştir. Söz konusu pay 1963 yılında %48,8 iken 1980 yılında %77,9’a yükselmiştir. Dönem içerisinde yatırım mallarının toplam ithalat bileşimi içindeki payı ise azalma eğilimi göstermiş ve 1963’ten 1980’e gelindiğinde söz konusu pay %45,8’den %20,0’a gerilemiştir.

Aşağıda düzenlenen Tablo 9 incelendiğinde dönem içerisinde genelde ithal ikameci politikalar uygulanmasına karşın ithalatın ihracattan sürekli olarak fazla olduğu ve her yıl dış ticaret açıklarıyla karşılaştığı görülmektedir. Dış ticaret açıklarının seyri izlendiğinde asıl sıçramanın 1974 ve onu izleyen yıllarda gerçekleştiği görülmektedir. Bunun sebebi 1974 yılında yaşanan petrol krizi sebebiyle ham petrol fiyatlarındaki artışın dış ticaret dengesini bozmasıdır. Sürekli bir hal alan dış açıkların sonucu olarak ihracatın ithalatı karşılama oranı sürekli düşmüştür.

Tablo 9 - Dış Ticaret Verileri 1963–1980 (Milyon Dolar)

Yıllar	İthalat	İhracat	Dış Ticaret Açığı
1963	688	368	-320
1964	537	411	-126
1965	572	464	-108
1966	718	491	-227
1967	685	522	-163
1968	764	496	-286
1969	801	537	-264
1970	948	588	-360
1971	1171	677	-495
1972	1563	885	-678
1973	2086	1317	-769
1974	3778	1532	-2246
1975	4739	1401	-3338
1976	5129	1960	-3169
1977	5796	1753	-4043
1978	4599	2288	-2311
1979	5069	2261	-2808
1980	7909	2910	-4999

Kaynak: DİE

1970–1973 aralığını kapsayan serbestleşme döneminin etkisi olarak ithalat ve ihracatta önceki yıllara göre daha fazla bir artış yaşanmıştır. Öte yandan ithalattaki

artışın ihracattaki artıştan daha fazla olması sebebiyle dış ticaret açıkları gündeme gelmiştir. Söz konusu açıklar dönem sonuna kadar önemini korumuştur.

Dış ticaret fiyat oranlarına bakıldığında ise sonuç aleyhte görülmektedir. İhracat mallarının fiyat endeksi 1968=100 alındığında 1972 ve 73 yılları dışında diğer yıllardaki değerler sürekli 100'ün altında kalmıştır. Bu durum, dış ticaret fiyat oranlarının sürekli ülkenin aleyhine işlediğini ve ülkenin dış ticaret yaparken fakirleştiğini göstermektedir.

2.2.4.1.2. 1963 – 1980 Yılları Arasında Sektörlerin Genel Görünümü ve Dış Ticaretteki Yerleri

2.2.4.1.2.1. Tarım Sektörü

Tarım sektörü planlı dönemin başlangıcında iç talebi karşılamaya yönelik örgütlenmişti, ithal ikameci ve kendi kendine yeterli olmanın ön koşulu olarak beslenme ihtiyacının yerli üretimle karşılanması görülüyordu.

Dönem içerisinde tarım ürünleri ihracatının toplam ihracat içindeki payı giderek azalmıştır. DİE verilerine göre 1963 yılında tarım sektörünün toplam ihracat içindeki payı %77,2 iken söz konusu pay 1973'te %63,2'ye, 1980'de ise %57,4'e düşmüştür.

2.2.4.1.2.2. Sanayi Sektörü

Büyük ölçüde yeni teknoloji ve yeni ürünlere dayalı olmasa da sanayi ürün ihracatı önemini geçmiş dönemlere göre artırmıştır.

Dönem içerisinde sanai ürün ihracatının toplam ihracat içindeki payı giderek artmıştır. DİE verilerine göre 1963 yılında sanayi sektörünün toplam ihracat içindeki payı %19,8 iken söz konusu pay 1973'te %32,5'e, 1980'de ise %36,0'a yükselmiştir. Yani dönem sonuna doğru sanayi ürünleri toplam ihracat kalemleri içindeki payını yaklaşık iki kat artırmıştır. Bu sonuca ulaşmada korumacılığın sanai üretimi geniş ölçüde teşvik etmesi ve dış rekabete karşı koruması etkili olmuştur.

2.2.4.1.2.3. Hizmetler Sektörü

Planlı dönem boyunca hizmetler sektörünün hem ulusal gelir içindeki hem de toplam yatırımlar içindeki payı artma eğilimi göstermiştir. Ancak hizmetler sektöründeki büyüme nitel olarak üretime bağlı olmamakta daha çok bankacılık, sigortacılık ve finansman gibi alt sektörlerde kendini göstermektedir.

Dönem içerisinde sağlık alt sektörüne yapılan kamusal yatırımlarda belirgin bir artış olmamıştır. Bu durum 1990'li yıllardan başlamak üzere özel sektörün de sağlık hizmetleri konusunda yatırım yapmasıyla değişmiştir.

Ulaştırma ve haberleşme sektörünün sabit sermaye yatırımları içindeki payı genelde artış eğilimindedir. DPT verilerine göre 1973 yılında ulaştırma ve haberleşme sektörlerinin toplam sabit sermaye yatırımları içindeki payı %14,1 iken bu pay 1980'e gelindiğinde yaklaşık %20'ye ulaşmıştır. Ulaştırma hizmetlerinin gelişimi de karayolu üzerinde odaklanmaktadır. Demiryolu yapımı ile ilgili gelişmeler görece olarak düşük düzeyde kalmıştır. Deniz ticaret filosunda yolcu gemisi sayısında azalış görülürken yük gemisi sayısı süreç içerisinde artmıştır. Havayollarında ise uçak sayısı bakımından önemli bir gelişme olmamıştır.

Başta konut inşası olmak üzere ticari, sınai ve sosyal yapılaşmada da artışlar olmuştur. Ne var ki bölgesel dūalizme (ikilik) ve kira giderlerinin gelir içindeki payının çok yüksek olmasına bağlı olarak özellikle konut inşasında kaçak ve izinsiz yapılaşma (gecekondulaşma) büyüyen bir sorun olarak kendini göstermiştir.

Ticaret, turizm ve mali hizmetlerde ise sıçrama genelde 1980 sonrasında düğūmlenmektedir.

2.2.4.1.3. 1963 – 1980 Yılları Arasında Dış Ticaretle İlgili Temel Hukuki Düzenlemeler

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın uygulandığı 1963-1967 döneminde Türkiye'nin GSMH'si %28,2 oranında artmış ve ekonominin yıllık ortalama büyüme hızı planda öngörūlen %7 yerine %6,7 oranında gerçekleşmiştir. 1968-1971 döneminde de ortalama büyüme hızı %6,9'a ulaşmıştır. DPT verilerine göre, cari

fiyatlarla kişi başına tüketim 1962'de 1.681 lira iken 1972'de 4.049 liraya yükselmiştir. Bu dönemde kişi başına tüketim artışı sabit fiyatlarla yıllık ortalama %3,5 oranında, özel tüketim artışı ise %3 dolayında olmuştur.

Özetle belirtmek gerekirse, 1970 yılına kadar (1963-1970 yılları arasında) ekonomide büyüme hızı ortalama %6,5 civarında olmuş, enflasyon yılda ortalama %5,5 olarak gerçekleşmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nde üçüncü büyük ve önemli istikrar kararları, 10 Ağustos 1970 tarihinde alınmıştır. 1970 yılına gelene kadar, ekonomimiz belli darboğazlarla karşılaşmış, dış ticaret açığı yeniden büyümüş, TL aşırı derecede değerlenmiş, işçi döviz girişleri azalmıştır. Bu koşullar altında 1970 yılında %40 oranında devalüasyon yapılarak 1 dolar=15 TL kuru belirlenmiştir. İhracatta katlı kur uygulamasına devam edilmiş, ithal teminat oranları azaltılmış, miktar kısıtlamaları sınırlandırılmış, faizler ve vergiler yükseltilmiş, KİT ürünlerine zam yapılmıştır. Bu kararların dış finansmanı için Uluslararası Para Fonu'ndan (IMF) 950 milyon dolarlık kredi kullanımı sağlanmıştır.

Bahsedilen kararların uygulanması sonucu ihracat ve işçi döviz gelirleri artmış, 1973 yılında cari işlemler dengesi ilk defa fazla vermiş; rezervler 2 milyar dolar, ihracat 1 milyar dolar tavanını aşmış ve işçi döviz gelirleri ihracat gelirlerine yaklaşmıştır. Bu gelişmelere bağılı olarak 1971'de 14,85 TL olan dolar fiyatı, Mayıs 1974 tarihinde 13,50 TL'ye kadar düşmüştür. Giderek artan dış ticaret açığı önce işçi dövizleriyle, daha sonra dış borçlanma yoluyla karşılanmıştır. Dış ticaret açığından kaynaklanan bu olumsuz durum, kredi ihtiyacını artırdığı için Dövizle Çevrilebilir Mevduatlarda (DÇM) hızlı bir yükseliş görülmüş ve kısa vadeli dış borçların toplam dış borçlara oranı 1975 yılında %24 iken, iki yıl sonra %58'e çıkmıştır. Kısa vadeli dış borçlardaki büyüme, enflasyonist baskıyı daha da artırmıştır. Dolayısıyla 1971 – 1977 aralığında ortalama yıllık enflasyon oranı %18'i aşmıştır. 1970'li yılların ilk yarısında dünya petrol fiyatlarındaki artışı, Türkiye başlangıçta tüketici fiyatlarına yansıtmamış, farkı hazineden ödemiştir. Fiyatlardaki artış sebebiyle petrole dayalı ucuz enerji politikası, dünya petrol şokundan sonra geçerliliğini yitirmiştir. 1972 yılında toplam ithalatın ancak %10'u petrol ve petrol ürünlerinden oluşurken, 1974'te bu oran %20, 1976'da %21,5, 1978'de %30,5 ve 1980 yılında da %47,1'e yükselmiştir. 1978 ve 1979 yıllarında, döviz darboğazı

sebebiyle petrol ithalatı zorunlu olarak kısıtlanmış, bu durum ithal girdiye dayalı üretim sebebiyle ekonominin küçülmesine neden olmuştur.

Ekonominin genel gidişinin giderek kötüleşmesi üzerine Hükümet, Nisan 1978 ve Mart 1979 tarihlerinde birbirine benzer iki istikrar paketini yürürlüğe koymuştur. İstikrar kararlarının başariya ulaşması için gereken kaynağın dışarıdan sağlanması kararlaştırılmış ve bunun için IMF'ye bir niyet mektubu verilmiştir. Bu niyet mektubunun sonucunda da bir stand-by (destekleme anlaşması) imzalanmıştır.

1978 ve 1979 İstikrar Kararlarının temel amacı cari işlemler dengesini sürdürülebilir (sustainable) bir seviyede tutmaktır. Çünkü, 1970'li yılların ikinci yarısından sonra şiddetlenen ekonomik bunalımın en belirgin göstergesi döviz darboğazı nedeniyle ödemeler dengesi açıklarıdır. Diğer amaçlar ise, enflasyonun düşürülmesi ve KİT açıklarının kapatılması olarak özetlenebilir. Bu amaçlara ulaşmak için IMF ile varılan anlaşma sonucu yürürlüğe konulan başlıca önlemler arasında; TL'nin dolar karşısında 1978 yılında %23, 1979'da %28,6 oranında devalüe edilmesi, KİT ürünlerine büyük oranda zam yapılması, emisyon hacmine sınırlama getirilmesi, ithalatın kısılması, ihracatın teşvik edilmesi, yatırım harcamalarının kısılarak büyüme hızının düşürülmesi, tarım ürünleri destekleme alımları kapsamının daraltılması, DÇM uygulamasına son verilmesi, çalışanların reel maaş ve ücret artışlarına sınır getirilmesi gibi anti-enflasyonist politikalar sayılabilir.

2.2.4.2. 1980 Yılından Günümüze Kadar Olan Dönem

2.2.4.2.1. 1980 Sonrası Dış Ticaretin Genel Görünümü

1980 yılı sonrası ekonomik gelişmelere bakıldığında 24 Ocak'ta alınan kararların bir dönüm noktası olduğu anlaşılmaktadır¹⁴. Kararların temel amacı

¹⁴ Göreli önemine rağmen 1980 yılında alınan kararlar, yukarıda da değinildiği gibi, o zamana kadar gerçekleştirilen ilk serbestleşme denemesi değildir. Bunu destekler bir çalışma Baysan ve Blitzer (1991) tarafından Dünya Bankası için yapılmıştır. Baysan ve Blitzer (1991), dış ticaret serbestleşmesi üzerine yaptıkları çalışmada, Türkiye'de 1950-1985 yılları arasında dört temel serbestleşme hamlesi saptamışlardır. Bu hamleler 1950, 1958, 1970 ve 1980 yıllarında gerçekleştirilmiştir. Ancak söz konusu çalışmaya göre serbestleşme ilk üç hamlede gerçekleştirilememiş; esas ve sürdürülebilir ilk atılım 1980'de başarılmıştır. Yazarlar bu durumu kendi oluşturdukları serbestleşme endeksi (index of liberalisation) olan Baysan ve Blitzer Endeksi'yle (BB) de göstermişlerdir. 1980 yılında 6 değerini alan endeks, 1985'e gelindiğinde 14'e yükselmiştir. Endeks değerindeki bu artış dış ticarete serbestleşme ve açıklığın (openness) 1980 sonrasında arttığını göstermektedir. 1950, 1958 ve 1970 yıllarında ise endeks değeri ortalama 7 civarında kalmıştır ve bu yılları izleyen yıllarda ise (1980'e

kademeli olarak gelişen bir piyasa ekonomisi oluşturarak dışa açık büyüme stratejisini hayata geçirmektir. Bunu yaparken ihracatı artırmak için devalüasyonlarla ulusal paranın değerinin düşürülmesi (yabancı paranın aşırı değerlendirilmesi), iç talebin ve işgücü maliyetlerinin düşürülmesi, gümrük duvarlarının geniş ölçüde kaldırılması ile korumacılığın azaltılması ve ihracata sağlanan doğrudan parasal destek ve teşvikler birer politika aracı olarak kullanılmıştır.¹⁵

Ekonomik reform programı temelde aşağıdaki hedef ve düzenlemelerden oluşmaktadır (Utkulu ve Özdemir, 2003; 13):

- içe dönük (inward-oriented) ve ithal ikameci sanayileşmeye dayanan stratejinin terk edilerek piyasa ekonomisine dayalı dışa yönelik bir stratejiye geçilmesi (bu, aynı zamanda ekonomik reform programının makro ve temel amacıdır),
- üretken sektörlerle doğrudan devlet müdahalelerinin azaltılması,
- doğrudan yabancı yatırımların önündeki engellerin azaltılması,
- gerçekçi ve esnek olarak belirlenen kur ve faiz oranlarını içeren geniş tabanlı bir fiyat serbestisi,
- ithalatın kademeli olarak serbestleştirilmesi,
- içsel emilimi dizginlemek ve enflasyon oranını düşürmek için uygulanan sıkı parasal kontroller ve parasal disiplin,
- finansal sektörün yeniden yapılandırılması (1980'lerin sonuna doğru finansal piyasalarda sadece birkaç sınırlama kalmıştı),
- ekonomi üzerindeki yükü azaltmak ve etkinliği artırmak için kamusal girişimin yeniden yapılandırılması,
- özelleştirmenin teşvik edilmesi ve devlet girişimlerinin sınırlandırılması,
- kamusal yatırım programının yeniden düzenlenmesi ve rasyonalize edilmesi,

kadar) düşüş eğiliminde olmuştur. Başka bir deyişle, 1980'e kadar endekste tepe noktalarını serbestleşme denemelerinin yaşandığı yılların oluşturduğu sürekli bir dalgalanma görülmektedir. Baysan ve Blitzer (1991)'e göre 1980 öncesindeki serbestleşme denemelerinin başarısız olmasının temel sebepleri olarak; yüksek enflasyon, artan işsizlik, kıtlık, politik istikrarsızlık, 1974 petrol şoku ve özellikle işgücü cephesinde yaşanan toplumsal huzursuzluk gösterilmektedir.

¹⁵ 1987 yılından sonra imzalanan uluslararası anlaşmalar sebebiyle bu tür parasal desteklere başvurulması güçleşmişse de dönemin başında bu yolla kısa vadeli bir rekabet gücü elde edilmiştir.

- ihracatta hızlı bir büyüme sağlayabilmek için etkin bir teşvik sistemi,
- dış borç yönetiminin geliştirilmesi ve uluslararası güvenilirliğin artırılması.

İhracata yönelik sanayileşme ve dışa açık büyüme stratejisinde ihracatın artırılmasının bir gereksinme olduğu açıktır. 1980 sonrasında ihraç edilebilir mal fazlası yaratmak veya başka bir deyişle ihracatı dış talebe uyumlu hale getirmek için iç talebin kısılması amaçlanmıştır. Yine ihracatı artırabilmek amacıyla dış pazarla fiyat rekabetinin sağlanabilmesi için toplu pazarlıkların askıya alınması gündeme gelmiş ve işgücü maliyetlerinde (reel ücretlerde) önemli düşüşler olmuştur. Öte yandan reel ücretlerdeki düşüşlerin iç talebin kısılmasını hızlandıracağı düşünülse dönem içerisindeki ihracat artışının sebebi daha iyi anlaşılır.

Dönem içerisinde korumacılık önemli ölçüde azaltılmış ve özellikle 1995 yılında AB ile gümrük birliğine geçilmesiyle neredeyse dış ticarette tam anlamıyla bir serbesti sağlanmıştır. Bu durum özellikle AB ve GATT çerçevesinde gerçekleştirilen anlaşmaların sonucu olarak daha da belirginleşmiştir. Dış ticaretin serbestleşmesinde alınan yol ithalatı önemli ölçüde artırmıştır. Dış ticarette gerçekleşen değişimi aşağıda düzenlenen Tablo 10 yardımıyla da izleyebiliriz.

Tablo 10 – Dış Ticaret Verileri 1980–2003 (Bin Dolar)

Yıllar	İhracat		İthalat		Açık (-) / Fazla (+)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
	Değer	Değişim (%)	Değer	Değişim (%)		
1980	2 910 122	28,7	7 909 364	56,0	-4 999 242	36,8
1981	4 702 934	61,6	8 933 374	12,9	-4 230 439	52,6
1982	5 745 973	22,2	8 842 665	-1,0	-3 096 692	65,0
1983	5 727 834	-0,3	9 235 002	4,4	-3 507 168	62,0
1984	7 133 604	24,5	10 757 032	16,5	-3 623 429	66,3
1985	7 958 010	11,6	11 343 376	5,5	-3 385 367	70,2
1986	7 456 726	-6,3	11 104 771	-2,1	-3 648 046	67,1
1987	10 190 049	36,7	14 157 807	27,5	-3 967 757	72,0
1988	11 662 024	14,4	14 335 398	1,3	-2 673 374	81,4
1989	11 624 692	-0,3	15 792 143	10,2	4 167 451	73,6
1990	12 959 288	11,5	22 302 126	41,2	9 342 838	58,1
1991	13 593 462	4,9	21 047 014	-5,6	-7 453 552	-64,6
1992	14 714 629	8,2	22 871 055	8,7	8 156 426	64,3
1993	15 345 067	4,3	29 428 370	28,7	14 083 303	52,1
1994	18 105 872	18,0	23 270 019	-20,9	5 164 147	77,8
1995	21 637 041	19,5	35 709 011	53,5	14 071 970	60,6
1996	23 224 465	7,3	43 626 642	22,2	20 402 178	53,2
1997	26 261 072	13,1	48 558 721	11,3	22 297 649	54,1
1998	26 973 952	2,7	45 921 392	-5,4	18 947 440	58,7
1999	26 587 225	-1,4	40 671 272	-11,4	14 084 047	65,4
2000	27 774 906	4,5	54 502 821	34,0	26 727 914	51,0
2001	31 334 216	12,8	41 399 083	-24,0	10 064 867	75,7
2002	36 059 089	15,1	51 553 797	24,5	15 494 708	69,9
2003	47 067 805	30,5	68 808 141	33,5	21 740 336	68,4

Kaynak: DİE

Tablo 10'dan da görüldüğü gibi ihracat ve ithalat dönem içerisinde artış eğilimindedir. Ancak ithalattaki artış hızının ihracattan fazla olduğu gözlemlenmektedir. Özellikle dönem sonuna doğru ithalat sürekli artmış ve bu durum sürekli dış ticaret açıklarını beraberinde getirmiştir.

İthalattaki artış hızının ihracattan fazla olmasının tüketim malı ithalatındaki artışla yakından ilgisi vardır. DİE verilerine göre tüketim malı ithalatının ithalat bileşimi içindeki payı 1980 yılında %2 civarındayken söz konusu pay dönem sonuna doğru yaklaşık %10 seviyesine yükselmiştir.

İhracatı geliştirmek ve ihracata dönük bir sanayileşmeyi gerçekleştirmek için yeni teknolojilere her geçen gün artan oranda gereksinme duyulduğu açıktır. Ne var ki bunu sağlamak için de yatırım malı ithalatı Türkiye gibi sanayileşmesini tamamlayamamış ülkeler açısından gereklilik arz etmektedir. Böylece özellikle enerji açısından dış girdiye dayalı üretim modeli de göz önüne alındığında hem yatırım hem de ara malı ithalatı, ithalatın daha da artmasına sebep olmaktadır. Böylelikle dış ticaret açıkları sürekli hale gelmekte ve ihracatın ithalatı karşılama oranı sürekli düşmektedir.

1989 yılında sermaye hareketlerinin serbestleşmesinden sonra yabancı sermaye girişi döviz maliyetinin düşürülmesinde tek yöntem halini almıştır. Özellikle imalat sanayinde girdi açısından dışa bağımlı olmanın sonucunda reel döviz kurunun da tıpkı ücretler gibi bir maliyet unsuru olması ve üretim maliyetlerinin de 24 Ocak kararlarında hedeflenen dışa açık büyüme stratejisiyle dış rekabet anlamında yakından ilgili olması sebebiyle 1989 sonrası yaşanan yabancı sermaye girişinin ithalat ve ihracat üzerinde önemli etkileri olmuştur. Ancak TL'nin finansal serbestliğe paralel olarak değer kazanması hem ithalatı özendirmiş hem de ithal mallarla rekabet eden ihracata dönük sektörlerin rekabet gücünde azalmaya sebep olmuştur. Özellikle 1990'dan sonra gerçekleşen ithalat sıçraması, yukarıda bahsedildiği gibi ara ve yatırım malı ithalatına duyulan gereksinmenin yanında finansal liberalizasyonla birlikte TL'nin aşırı değerlendirilmesiyle de yakından ilgilidir.

Aşırı spekülatif yabancı sermaye girişinin ekonomik dengeler üzerindeki olumsuz etkileri sebebiyle 5 Nisan 1994 tarihinde bir dizi ekonomik önlemleri içeren bir istikrar programı hazırlandı. Yüksek cari açıklar ve kamu açıkları, iç borçlanma faizlerinin yüksekliği, kamu kesimi borçlanma gereğinin hızla artması gibi sebepler 5 Nisan kararlarının alınması için ortam hazırlamıştır. Kamu faiz yükünün yüksekliği sebebiyle ekonomiye likidite enjekte edilmeye başlandı. Ancak yüksek likidite ve düşmesi beklenen faiz oranları döviz talebini artırdı ve döviz fiyatı hızla yükseldi. Döviz talebinin önünü kesmek ve kısa dönemli kamusal borçları

ödeyebilmek için %400 faizli borçlanma kağıtları çıkarıldı. sonuç olarak yapay yolla faiz oranlarını düşürme çabası faiz oranlarında daha büyük bir sıçramaya neden oldu. Sürecin birikimli etkileri işsizlik ve enflasyon artışı ve yüksek oranlı bir devalüasyon şeklinde kendini gösterdi.

5 Nisan kararlarının dış ticaret üzerindeki etkisi Tablo 10'dan da izlenebilmektedir. 1994 yılında yaşanan yüksek devalüasyon sebebiyle ihracatta artış yaşanırken ithalatta görece bir yavaşlama olmuştur. Öte yandan 1996'yı izleyen yıllarda eğilim yine değişmiş ve dış ticaret açıkları giderek büyümüştür.

Türk ekonomisinde Kasım 2000'de kendini hissettirdikten sonra 2001 Şubat'ındaki depresyona patlak vererek resesyon halinde oluşan ekonomik krizin oluşmasını anlayabilmek için yukarıda bahsedilen iki gelişmeye geri dönmemiz gerekir. Bunlardan birincisi 1989 yılında uluslararası sermaye hareketleri üzerindeki bütün kısıtlamaların kaldırılmasıdır. Kamuoyuna "konvertibiliteye geçiş" adıyla sunulan bu karar sonucunda Türkiye ve dış dünya arasındaki her türlü para transferine tam bir serbestlik tanınmış, ayrıca Türk vatandaşlarının istedikleri gibi döviz bulundurmalarına ve bankalarda döviz hesabı açmalarına izin verilmiştir. 32 Sayılı Karar olarak bilinen bu gelişmeyle hemen hemen aynı zamanda devrin hükümeti bütçeyi finanse etmek için uzun vadeli dış krediler ve vergiler yerine kısa vadeli iç borçlanmaya gidilmesine karar vermiştir. Bu gelişmelerden sonra 2001 Şubat'ında güvensizlik sebebiyle yaşanan uluslararası sermaye çıkışı ve süreç içerisinde cari açıkların giderek büyümesi Türkiye ekonomisinin gördüğü en ciddi finansal krizlerden birinin yaşanmasına ortam hazırlamıştır. Kriz neticesinde ekonomi durgunluğa hatta stagfasyona sürüklenirken dış girdiye dayalı üretimin duraklaması sebebiyle ithalatın da özellikle kriz yılında azaldığı görülmektedir. 2002 ve 2003 yıllarında krizin etkilerinin görece olarak azalması sebebiyle ihracat ve ithalatta artış yaşanmıştır.

2.2.4.2.2. 1980 Sonrası Sektörlerin Genel Görünümü ve Dış Ticaretteki Yerleri

2.2.4.2.2.1. Tarım Sektörü

Tarım sektörünün ihracat bileşimi içindeki payı dönem boyunca sürekli azalma eğiliminde olmuştur. DİE verilerine göre 1980 yılında tarım sektörünün toplam ihracat içindeki payı %57,4 iken 1985'e gelindiğinde söz konusu pay %21,6'ya, 1990 yılında 18,4'e, 1995 yılında ise %10,7'ye düşmüştür. Günümüzde azalma eğilimi devam etmekte ve tarımın payı %10 seviyelerinde dolaşmaktadır. Özellikle son on yıl içerisinde tarım ihracatımızın görece önemini yitirmesi 1980 sonrasında fiyatlandırma politikasındaki köklü değişiklikler ile yakından ilgilidir.

1980 sonrasında destekleme alımları ekonomi politikalarından etkilenmiş ve ikincil konuma getirilmiştir. Destekleme konusu olan ürünlerin sayısı azaltılmış ve çoğu tarım ürünü için piyasa koşullarının etkin kılınması gerekçesiyle destekleme alımı uygulamasından vazgeçilmiştir. Öte yandan ödemeler çiftçilere çoğunlukla bir yıla varan gecikmelerle yapılmış ve yüksek enflasyon ve faiz oranının hakim olduğu böyle bir dönemde üreticiler gerçek (reel) anlamda fakirleşmiştir. Bu ve bunun gibi sebepler tarımın dış ticaret içindeki görece önemini yitirmesinin yanında tarım kesiminden tarım dışı kesimlere kaynak aktarılması ve tarımın ulusal gelir içindeki payının azalması sonucunu doğurmuştur.

Öte yandan tarımda küçük işletmelerin (aile işletmeleri) varlığı ve kalifiye işgücünden yoksunluk ilkel teknoloji kullanımıyla birleşerek tarımsal verimliliğin düşük düzeyde kalmasına sebep olmuştur. Bu durum da günümüzde işgücünün yaklaşık %30 civarını istihdam etmesine rağmen tarımın hem ulusal gelir hem de dış ticaret içindeki payının azalması sonucuna katkıda bulunmuştur.

2.2.4.2.2.2. Sanayi Sektörü

1980'den sonra benimsenen ihracata dönük sanayileşme modeli sanayi sektörünün ekonomi ve dış ticaret içindeki önemini artırmıştır. İhracata dönük sanayi üretime verilen teşvikler, vergi indirimleri, işgücü ve tarımsal hammadde

maliyetlerinin düşürülmesi gibi destekleyici politikalar sanayi sektörüne büyük kaynak aktarımı sağlamıştır.

Sanayi sektörünün dış ticaret içindeki payı sürekli olarak artmıştır. DİE verilerine göre sektörün 1980 yılında ihracat bileşimi içindeki payı %36,0 iken 1985'te %75,3'e 1990'da ise %79,0'a çıkmıştır. Söz konusu pay yirmi birinci yüzyılın ilk üç yılında ortalama %90 civarına kadar artmıştır.

Özellikle son yıllarda yabancı sermaye girişinin artması¹⁶, teknoloji üretimi ve marka yaratma süreçlerindeki gelişmelerle özellikle elektrik elektronik ürünleri, beyaz eşya ve tekstil gibi alt sektörlerde yerli üreticiler dünya ölçeğinde rekabet gücüne ulaşmış ve sanayi ürünleri ihracatı önemini giderek artırmıştır. Bununla birlikte özellikle sınai üretim açısından yatırım malı ithalatı süreç içerisinde ara malı ithalatına göre düşük düzeyde kalmıştır.

2.2.4.2.2.3. Hizmetler Sektörü

Hizmetler sektörü özellikle 1980 yılından sonra gerek ulusal gelir gerekse toplam yatırımlar içindeki payını sürekli olarak artırmıştır. Özellikle son on yıl içerisinde tarım ve sanayinin toplam yatırımlar içindeki payı düşerken hizmetler sektörünün payı sürekli artış göstermiştir. Sektörün toplam yatırımlar içindeki payı 1980'lerin ortasına gelindiğinde %50'yi aşmıştır. 1990'lı yıllarda %60'ı aşan bu pay 2000'lere gelindiğinde %70'in üzerine çıkmıştır.

Hizmetler sektöründe ulusal gelire katkı anlamında en büyük paya sahip alt sektörler ticaret, ulaştırma ve haberleşme olmuştur. Bu alt sektörleri devlet hizmetleri, inşaat ve konut hizmetleri ve mali kuruluşlar izlemektedir.

Eğitim ve sağlık hizmetlerine yapılan yatırım özel sektörün de katılımıyla dönem içerisinde artsa da bu artış önemli bir düzeyde değildir. Örneğin DPT verilerine göre 1984 yılına kadar özel sektörün sağlık alt sektörüne yaptığı

¹⁶ Yabancı sermaye girişleri günümüzde bankacılık, yatırım finansmanı, sigortacılık ve ticaret gibi hizmet alt sektörlerinde yoğunlaşsa da imalat sanayii açısından yabancı sermaye girişi önceki çeyrek yüzyılın birikimli toplamını gerçek anlamda katlamaktadır ve bu, hangi ölçüyle değerlendirilirse değerlendirilsin kendi içinde büyük bir artışı göstermektedir.

yatırımların toplam içindeki payı %0,2 civarındayken 1992'de %1,3'e 1996'da ise %2,5'e yükselmiştir.

Ulaştırma sektöründe karayolu yapımına ağırlık verilmiş ve dönem içerisinde toplam karayolu uzunluğu yaklaşık %50 artırılmıştır. Ne var ki deniz ve hava taşımacılığında bu derece bir gelişim sağlanamamıştır.

Dijital santrallerin kurulmasıyla çağdaş haberleşme düzeyine erişilmeye çalışılmış ve telefon kullanımının yaygınlaşması sağlanmıştır. Radyo ve televizyon yayınları da nicel olarak artış göstermiştir. 2000'li yıllara gelindiğinde özellikle mobil haberleşme teknolojisindeki gelişmeler ve Internet'in yoğun kullanımı haberleşme sektörünün küresel anlamda gelişim hızına uyum sürecinin kısılmasını sağlamıştır.

Nüfusun hızlı artması ve artan iç göç sebebiyle başta konut inşası olmak üzere ticari, sınai ve sosyal yapılaşmada artış olmuştur. Ancak gecekondulaşma sorunu önemini artarak sürdürmüştür.

İç ticaret alt sektörünün ulusal gelire katkısı ve büyüme hızı dönem içerisinde hızla artmıştır. 1980'li yıllarda iç ticaret alt sektörünün GSMH içindeki payı %16 civarındayken 2000'li yıllara gelindiğinde bu pay %20'nin üzerine çıkmıştır.

Dönem içerisinde yabancı sermayeli bankalar ve Türkiye'de şube açan yabancı bankaların sayısında artış olmuştur. Ayrıca aralarında yabancı şirketlerin de bulunduğu sigorta şirketleri ve özel sermayeli yatırım ve kalkınma bankalarının sayısında da artış yaşanmıştır.

2.2.4.2.3. 1980 Sonrası Dış Ticaretle İlgili Temel Hukuki Düzenlemeler

1973-74 petrol şokları ve Batı'da yaşanan enflasyon, dış ticaret hadlerinin ve dengesinin bozulmasına ve cari işlemler dengesi açıklarının artmasına yol açmıştır. Uygulanan kur politikalarıyla TL'nin aşırı değerlenmesinin önüne geçilememiştir. Dengelerin sağlanmasına yönelik olarak, ithalat gerekli araçlar yardımıyla baskı altına alınmış, döviz kontrolleri artırılmıştır. 1980 yılına kadar, görece olarak dışa kapalı bir ekonomik model uygulanmış, ancak yine de dış konjonktürün yarattığı

krizlerden ya da durgunluktan uzak kalınamamıştır. Bu nedenle Avrupa Topluluğu (AT) ile entegrasyonu gerektiren gümrük indirimleri ve mevzuat uyumları gecikmiş, çoğu zaman döviz darboğazları yüzünden ara ve yatırım malları ithalatı sekteye uğramış, üretim düşmüş ve buna bağlı olarak işsizlik artmıştır. Tüm bu olumsuzlukların yoğunlaştığı 70'li yılları takiben, 24 Ocak 1980 tarihinde "24 Ocak Kararları" olarak ekonomik yazına geçen ve yapısal dönüşümleri içeren bir program uygulamaya konulmuştur.

Bu programın ana hatları şu şekilde özetlenebilir: %32,7 oranında devalüasyon yapılarak günlük kur ilanı uygulamasına gidilmiş, devletin ekonomideki payını küçültten önlemler alınmış, KİT'lerdeki uygulamaya paralel olarak tarım ürünleri destekleme alımları sınırlandırılmış, gübre, enerji ve ulaştırma dışında sübvansiyonlar kaldırılmış, dış ticaret serbestleştirilmiş, yabancı sermaye yatırımları teşvik edilmiş, kar transferlerine kolaylık sağlanmış, yurtdışı müteahhitlik hizmetleri desteklenmiştir. İthalat kademeli olarak serbestleştirilmiş, ihracat; vergi iadesi, düşük faizli kredi, imalatçı ihracatçılara ithal girdide gümrük muafiyeti, sektörlerle göre farklılaşan teşvik sistemi ile teşvik edilmiştir. DÇM uygulamasına son verilmiş, döviz alım satımı serbest bırakılmış, döviz piyasası üzerindeki kontroller kaldırılmış, faiz oranları serbestleştirilmiş ve reel faiz politikası izlenmiş ve en önemlisi fiyat kontrol ve sınırlamaları kaldırılarak piyasa kurallarının geçerliliği hedef alınmıştır. İzlenen politikaların temel amaçları, Türkiye ekonomisini değişen dünya şartlarına göre yeniden yapılandırmak, dışa açmak ve dünya ekonomisi ile entegre ederek küreselleşme sürecine katılmaktır. Bu politikalara bağlı olarak 1980 yılından itibaren ekonominin dışa açılması sonucunda dış ticaret hacminin milli gelir içindeki payı hızla artmıştır. 1980'de ihracatın GSMH'ye oranı %4,2'den, 1997'de %13,5'e yükselmiştir.

24 Ocak 1980 ekonomik istikrar kararları ve daha sonra alınan önlemler yapısal değişiklikler içermesi bakımından önceki istikrar programlarından farklıdır. Kısa dönemde alınan sonuçlara değinmek gerekirse, 24 Ocak Kararları ile, dış rekabete açık ekonomi modeli kurulmuş, karşılaştırmalı üstünlükler gözden geçirilmiş, ihracat artmış, ihracatta sanayi mallarının payı yükselmiş, yabancı sermaye, işçi dövizleri ve turizm gelirleri artmış, artan ithalat talebine bağlı olarak ticaret açığı büyümüş, yine büyük ölçüde ithal girdiyle yapılan üretim sebebiyle kapasite kullanım oranlarında dikkat çekici artışlar sağlanmış, reel faiz politikası

çerçevesinde mevduatlar yükselmiş, tekstil, inşaat ve hafif sanayi ihracatın öncü sektörleri olmuştur.

1980'de yurt dışında inşaat, tesisat ve montaj işleri ile teknik hizmetler yapacak girişimcilerin bu işleri ile ilgili olarak yurtdışına gerekli mal ve malzeme ihraç şekilleri belirlenmiş, bedeli Türkiye'de peşin dövizle ödenmiş malların ve kesin satışı yapıp da yurt dışında az veya çok işçilik gördükten sonra veya ambalajlandıktan sonra alıcısına teslim edilecek malların ihracına izin verilmiştir. Sınır ticareti ve reeksporta ilişkin uygulama esasları, ihracı sınırlamaya tabi mallar listesi, ilk defa 1984 yılı ihracat rejiminde bir bütün olarak yer almıştır.

1983 yılında ilk defa belirli kurallara uymayan, alıcılarına karşı taahhütlerini haksız yere yerine getirmeyen, doğru beyanda bulunmayan ihracatçılara maddi ve manevi cezaların uygulanması karar altına alınmıştır. 1984 ve 1985 yılları ihracat rejimlerinde genel olarak formaliteler azaltılmış, daha önce Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığının sorumluluğunda olan pek çok yetki, çeşitli illerdeki İhracatçı Birlikleri'ne aktarılmıştır.

Dış ekonomik ilişkiler alanında yeni bir idari yapılanmaya geçişe paralel olarak, 13.12.1983 tarihli ve 188 sayılı Kanun Hükmünde Karamame ile Başbakanlığa bağlı "Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı" kurulmuştur. Bir taraftan Maliye Bakanlığı bünyesindeki Hazine Genel Müdürlüğü ve Milletlerarası İktisadi İşbirliği Teşkilatı Genel Sekreterliği, öte taraftan Ticaret Bakanlığı'nın Dış Ticaret Genel Sekreterliği bir araya getirilmesiyle oluşturulan bu kurum 16.4.1986 tarihli ve 3274 sayılı Kanun ile yeniden oluşturulmuştur. 11 yıl devam eden bu Müsteşarlık 9.12.1994 tarihli ve 4059 sayılı Kanun ile biri "Hazine Müsteşarlığı" diğeri "Dış Ticaret Müsteşarlığı" olmak üzere iki ayrı müsteşarlık haline dönüştürülmüştür. Söz konusu Kanun ile Başbakanlığa bağlı olarak kurulan Dış Ticaret Müsteşarlığı, dış ticaret politikasının belirlenmesine yardımcı olmak, bu politikalar çerçevesinde ihracat, ihracatı teşvik, ithalat, yurtdışı müteahhitlik hizmetleri ve ikili ve çok taraflı ticari ve ekonomik ilişkileri düzenlemek, uygulamak ve uygulamanın izlenmesini ve gelişmesini sağlamak görevlerini üstlenmiştir.

Türkiye'de ihracatı teşvik politikası kapsamında 1980'den sonra uygulanan başlıca teşvik araçları; ucuz maliyetli ihracat kredisi, vergi iade sistemi, destekleme fiyat istikrar fonundan yapılan ödemeler, ihracat karşılığı gümrük muafiyetli mal

ithalatı imkanı, katma değer vergisi muafiyeti, döviz tahsisi, döviz kuru politikası, kurumlar vergisi muafiyeti, kaynak kullanımı destekleme fonu, ihracat karşılığı dövizlerden mahsup, vergi, resim ve harç istisnası ve geçici kabul rejimi ile ithalat olarak sıralanabilir.

Ocak 1981'de yürürlüğe giren "İthalat Rejimi Kararı" ile kotalar azaltılmış ve II sayılı "Liberasyon Listesi"nde yer alan birçok mal I sayılı listeye aktarılmıştır (II sayılı listede yer alan malların ithali için bakanlık izni gerekirken, I sayılı liste için izne gerek yoktu). 1984 yılında yürürlüğe giren İthalat Rejimi ile kota listeleri tamamen kaldırılmıştır. Önceki yıllarda uygulamaya konulan serbest ithalat politikalarının hiçbirisi, 1984 yılı İthalat Rejimi kadar bir yapısal değişikliği beraberinde getirmemiştir. 1984 Rejimi ile yürürlüğe konulan ithalat politikasının dayandığı temel ilkeler; iç fiyatların yükselmesini önleyebilmek ve tüketiciyi korumak amacıyla aşırı derecede korunan sanayinin rekabete açılması, dış ticaretin mümkün olduğu kadar serbestleştirilmesi, fon ödemek suretiyle ithal edilecek madde sayısının artırılması ve bu suretle yeteri kadar üretilmeyen veya dağıtımında aksaklıklar görülen maddelerin fiyatlarında gözlenen aşırı yükselmenin ve böylece kaçakçılığın ve dolayısıyla haksız kazançların önlenmesi, bazı sektörlerle koruma sağlanması ve konut sorununun çözümü için sağlıklı bir kaynak yaratılması olarak özetlenebilir.

İthalat politikasının dayandığı bu temel hedeflere ulaşabilmesi için, yasak ve izne tabi maddeler listeleri yayınlanarak bunlar dışında kalan malların ithali serbest bırakılmış, diğer bir deyişle ithal edilebilecek maddeler değil, tersine yasak mallar istisna haline getirilmiştir. Silah, cephane, uyuşturucu maddeler ithali yasak mallar listesine konulmuştur. Böylece, daha önceki yıllarda hangi malların hangi yollarla ithal edilebileceğini belirten ve geriye kalan maddelerin ithalatını yasaklayan bir rejimden, ithali yasak malları tek tek belirleyen ve diğer maddelerin ithalini serbest bırakan bir rejime geçilmiştir.

24 Ocak 1980 ekonomik istikrar kararlarıyla birlikte dışa açılma ve ihracata yönelik sanayileşme stratejisi ile Serbest Bölgeler (Free Zone) önem kazanmaya başlamıştır. 3.11.1983 tarihli Resmi Gazete'de 151 sayılı "Serbest Bölgeler Teşkilatı Hakkında Kanun Hükmünde Kararname" yayınlanmış, 12.11.1983 tarihli Resmi Gazete'de yer alan 83/7285 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile de Antalya ve Mersin limanları serbest bölge olarak kabul edilmiştir. Türkiye'de serbest bölgeler kurulmasına ilişkin 6.6.1985 tarih ve 3218 sayılı "Serbest Bölgeler Kanunu",

21.12.1953 tarih ve 6209 sayılı Yasayı ortadan kaldırarak serbest bölgelerin kurulmasını, yönetimini, faaliyetlerinin kapsamını ana hatlarıyla yeniden belirlemiştir.

1985 yılında yürürlüğe konulan 3218 sayılı “Serbest Bölgeler Kanunu”, ihracatı artırmak amacıyla serbest bölge kurma ve bölgelerdeki yerli ve yabancı yatırımcıları teşvik etme düşüncesiyle hazırlanmıştır. Kanuna göre, serbest ticaret bölgesiyle Türkiye'nin diğer bölgeleri arasındaki ticaret, dış ticaret rejimi kapsamına alınmıştır. Buna karşılık, serbest bölgeler ile diğer ülkeler arasındaki ticari ilişkiler dış ticaret rejimi kapsamı dışında tutulmuştur.

Bu arada, 11.8.1989 tarihli Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe giren “Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karar” ile döviz rejiminde geniş ölçüde serbesti getirilmiş, bu suretle Türk parasının konvertibiliteye geçmesi için gerekli olan yasal çerçeve büyük ölçüde sağlanmıştır. 32 sayılı Karar çerçevesinde döviz rejiminde yapılan serbestleştirme ve iyileştirmeler ile Rejimin esasları; Türk parasının ithalinin tamamen serbest bırakılması, ihracının ise Bakanlık iznine bağlanması, Türkiye'de yerleşik kişilerin beraberinde döviz bulundurmaları, bankalar, yetkili kurumlar ve özel finans kurumlarından 3.000 dolara kadar döviz satın almaları, yurtdışına döviz transfer ettirmeleri ve bankalar nezdinde döviz tevdiat hesabı açmaları konularında getirilen serbestiler, döviz kullanımının serbest tasarrufa terk edilmesi, yurtdışına sermaye çıkışına (belli kısıtlar ve izinler dahilinde) ve yurtdışından ayni, nakdi ve gayrimenkul kredi teminine olanak sağlanması, ihracat rejimi esaslarına uygun olarak altın ve menkul kıymet ihracının serbest bırakılması, yurtdışına döviz üzerinden garanti ve kefalet verilebilmesinin temini, mücbir sebep hallerinde verilecek ek süreler içinde getirilen ihracat bedellerinin alışında cari kur uygulanması olarak özetlenebilir. 13.8.1989 ve 20251 sayılı Resmi Gazetede yayınlanan 8932/1 No.'lu Türk Parasını Koruma Hakkında 32 sayılı Karara ilişkin tebliğ ile 22 Mart 1990 tarihinde Türk Lirasının konvertibilitesi ilan edilmiştir.

Türkiye ekonomisinde temel yapısal değişiklikler yaratan 24 Ocak 1980 ekonomik istikrar önlemlerinden sonra, özellikle 1990 yılından itibaren kamu kesimi açıklarının hızla artması, vergi gelirlerinin iç borçların karşılanmasına bile yetmemesi, devletin nakit açığını iç borçlanma ile finanse eder duruma düşmesi, bu açığı kapatmak için dış borca ve Merkez Bankası kaynaklarına yönelmesi ile döviz rezervlerinin hızla erimesi, yeni bir istikrar programının yürürlüğe konulmasını gerekli

kılmıştır. Kamu kesimi borçlanma gereğinin (KKBG) Gayri Safi Milli Hasılaya (GSMH) oranı (KKBG/GSMH), 1990 sonrasında %10'ları geçmiştir. Açık, özellikle kamu, cari ve transfer harcamalarından kaynaklanmış, finansman amacıyla iç ve dış borçlanmaya gidilmiştir. Toplam borç stokunun yükselmesi yıllık ana para ve faiz ödemelerini artırmıştır. Kamu açıklarındaki hızlı büyüme, özellikle iç borçlanmanın ve bu arada faiz oranlarının hızla artmasına yol açmıştır. 1990 yılında Körfez Krizinin çıkması ihracatı olumsuz yönde etkilemiştir.

Türkiye ekonomisi, 1994 yılında önemli bir iç borç baskısı altında kalmıştır. Faiz oranlarındaki hızlı yükseliş bu defa yurtdışından kısa süreli sıcak paranın spekülâtif amaçlarla ülkeye akmasına sebep olmuştur. Türk Lirasının yabancı paralar karşısında reel olarak değer kazanması ihracatı kısıtlarken, ithalatı artırmıştır. Bunun doğal sonucu olarak 1993 yılında dış ticaret açığı 14 milyar dolara, cari işlemler açığı ise 6,4 milyar dolara yükselmiş, TCMB'nin piyasaya döviz sürerek döviz kurlarında denge sağlamaya yönelik faaliyetleri ise başarıya ulaşamamış, döviz piyasaları ve mali piyasalarda belirsizlik ve dalgalanmalar başlamıştır. Bu ortamda, enflasyonu düşürmeye ve ekonomide istikrar sağlamaya yönelik olarak "5 Nisan 1994 Kararları" alınmıştır. Bu programla, bir taraftan ekonominin hızla istikrara kavuşturulması, diğer taraftan da istikrarı sürekli kılacak yapısal reformların gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır.

Bu kararlar çerçevesinde uygulamaya konulan başlıca önlemler, Türk Lirasının %39 oranında devalüe edilmesi, Hazine Bonosu, tahvil ve repo gelirlerinden alınan %5'lik verginin kaldırılması, munzam karşılıkların sıfırlanması, döviz hesaplarına %22 disponibilitê zorunluluğunun getirilmesi, net aktif ve ekonomik denge vergilerinin bir defaya mahsus olarak toplanması, döviz kurlarının serbest bırakılması, kurların on banka verilerine göre belirlenmeye başlaması, TL cinsinden tasarruf mevduatına ve Döviz Tevdiat Hesaplarına (DTH) sigorta kapsamında sınırsız güvence getirilmesi, 10 yıllık aradan sonra IMF ile stand-by anlaşmasına gidilmesi, Hazine'nin Merkez Bankası'ndan alacağı avansa sınır getirilmesi, KİT ve Tekel ürünlerinin pahalılaştırılması, akaryakıtla ilişkin kesintilerin artırılması, ana başlıkları altında özetlenebilir.

Kalkınma Planları ve Yıllık Programlardaki toplumsal ve ekonomik hedeflerin gerçekleştirilmesi, bölgeler arası farklılıklardan kaynaklanan ekonomik ve sosyal dezavantajların ortadan kaldırılması, yeni eğitim olanakları sağlanarak istihdamın

güçlendirilmesi, araştırma ve geliştirme faaliyetlerine ağırlık verilmesi, aynı üretim dalında faaliyette bulunan finansman gücü yetersiz işletmelerin örgütlenmesi, çevre sorunlarının önlenmesi için sanayinin yeniden yapılanması, tarım ürünlerinin GATT taahhütlerimiz çerçevesinde desteklenmesi, ülke ürünlerinin dış piyasalarda tanıtımı ve pazarlanması amacıyla 1995 yılı başından itibaren ihracata yönelik devlet yardımları programları yürürlüğe konulmuştur.

İhracat Rejimi Kararına istinaden yayımlanan İhracat Yönetmeliği hükümleri uyarınca, 1936 yılından beri devam etmiş olan ve ihracatçılara, ihracat yapabilme olanağı tanıyan ihracatçı belgeleri uygulamasına 15.1.1996 tarihinden itibaren son verilmiştir (ithalatçı belgeleri uygulaması ise 1.1.1996 tarihi itibarıyla yürürlükten kaldırılmıştır). İhraç edeceği mala göre ilgili ihracatçı birliğine üye olan, gerçek usulde vergiye tabi (tek vergi numarası sahibi) gerçek ve tüzel kişi tacirler, esnaf ve sanatkarlar odalarına kayıtlı üretim faaliyetiyle iştigal eden esnaf ve sanatkarlar ile joint-venture ve konsorsiyumlara ihracat yapabilme olanağı tanınmıştır.

Üretiminde ithal girdi kullanılan mamullerin ihracı, ihracat sayılan satış ve teslimler ile döviz kazandırıcı hizmet ve faaliyetlerin belirlenmesi ve bu konudaki önlemlerin düzenlenmesi ve yürütülmesi amacıyla 31.12.1995 tarihinde 95/7615 sayılı "Dahilde İşleme Rejimi" Kararı uygulamaya konulmuştur. Bu Karar uyarınca; Türkiye gümrük bölgesi içerisinde (serbest bölgeler hariç) yerleşik firmalara verilecek izin belgeleri kapsamında ihracı taahhüt edilen işlem görmüş ürünlerin üretimi için gerekli olan hammadde, yardımcı madde, yarı mamul ve ambalaj malzemeleri, ithal sırasında, ticaret politikası önlemlerine tabi tutulmaksızın alınması gereken her türlü vergiden muaf tutulmuştur. Öte yandan, serbest dolaşıma girmiş bir eşyanın, işlem görmüş ürünler şeklinde ihracı durumunda ise ithalat sırasında alınan vergilerin geri ödenmesi sistemi geçerli olmuştur. İhracatın gerçekleştirilmesi, dahilde işleme izin belgelerinde ihracı taahhüt edilen malın, İhracat Rejimi Kararı ve İhracat Yönetmeliği ile Gümrük Mevzuatına uygun şekilde gümrük hattından bir üçüncü ülkeye veya Avrupa Birliği üyesi ülkelere gönderilmesi anlamındadır. İhraç bedellerinin yurda getirilmesine ilişkin esaslar Kambiyo Mevzuatı hükümlerine tabi olup, ihraç bedelleri Türkiye'ye döviz veya mal olarak getirilebilmektedir.

Avrupa Birliği (AB) ile gümrük işbirliğine girildikten sonra AB mevzuatı ile uyumlu olacak şekilde iki ayrı Hariçte İşleme Kararı uygulamaya konulmuştur "Hariçte İşleme Rejimi" (Geçici İhracat), serbest dolaşımdaki eşyanın, işlenmek

üzere Türkiye gümrük bölgesinden geçici olarak üçüncü ülkelere gönderilmesi ve bu faaliyetler sonucu elde edilen ürünlere tam veya kısmi muafiyet uygulamak suretiyle tekrar serbest dolaşıma girmesidir). Bunlardan ilki, 31.12.1995 tarihli ve 97/7617 sayılı karar ile Dış Ticaret Müsteşarlığınca yürürlüğe konulan "Hariçte İşleme Rejim Kararı", diğeri ise 9.11.1996 tarihli ve 96/8569 sayılı Karar ile yürürlüğe konulan "Türkiye ile Avrupa Topluluğu Arasında Oluşturulan Gümrük Birliği Dolayısıyla Bir Kısım Gümrük Rejimlerinin Oluşturulmasına İlişkin Esaslar Hakkında Karar"dır.

Hariçte İşleme Rejimi kapsamında yapılacak ihracat, mal çeşidine göre üç değişik prosedür ile gerçekleştirilmektedir.

1. Hammadde, yardımcı madde, yarı mamul ve ambalaj malzemelerinin daha ileri bir düzeyde işlem görmek üzere üçüncü ülkelere gönderilmek istenmesi durumunda Dış Ticaret Müsteşarlığınca "hariçte işleme izin belgesi" verilmektedir.
2. Maden cevheri ve konsantrelerinin, işlenmek üzere üçüncü ülkelere gönderilmek istenmesi halinde Maden İhracatçıları Birliklerince "hariçte işleme izni" verilmektedir.

Diğeri taraftan, tamirat amaçlı, garanti hükümleri uyarınca veya bir imalat hatası sebebiyle Türkiye gümrük bölgesi dışına gönderilen eşya yerine ithal edilecek ürünler için ise Gümrük Müsteşarlığı'nca hariçte işleme izni verilmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DIŞ TİCARETTE SERBESTLEŞMENİN İTHALAT TALEP DENKLEMİNE ETKİLERİ: TÜRKİYE UYGULAMASI

3.1. Dış Ticarete Serbestleşmenin İthalat Talep Denklemine Etkileri Üzerine Yapılmış Literatür Taraması

Melo ve Vogt (1984), Venezuela için yaptıkları çalışmada ithalattaki serbestleşmenin ithalatın gelir ve fiyat esneklikleri üzerine etkisini saptamaya çalıştılar. Bu amaçla iki hipotezi sınadılar. Hipotezlerden ilki ithalattaki serbestleşme derecesi artınca ithalat talebinin gelir elastikiyetinin artacağı yönündeydi. Yani kontrollerdeki gevşeme gelir esnekliğini otomatik olarak artıracaktı. İkinci hipotez ise dış ticaretteki serbestleşmeyle desteklenen ekonomik gelişme sürecinde yurt içinde üretilen ürünler ile ithal ürünlerin ikame olanakları artacağı için ithalat talebinin fiyat esnekliğinin de artacağı yönündeydi. Söz konusu çalışmada bulgular her iki hipotezin de doğrulandığı yönünde olmuştur.

Boylan ve Cuddy (1987), Melo ve Vogt'un 1984 yılında yaptığı çalışmayı İrlanda için sınadılar ancak hipotezleri doğrulayıcı sonuca ulaşamadılar. Yani ithalattaki serbestleşme Boylan ve Cuddy'ye göre ithalat talebinin gelir ve fiyat esnekliklerini artırmıyordu. Ne var ki söz konusu çalışmada seriler düzey değerleriyle kullanıldığı için sonuçların kesinliği ve güvenilirliği tartışılır duruma gelmiştir. Zira durağan olmayan zaman serileri ile (veya serilerin durağanlığı test edilmeden) yapılan regresyonlarda elde edilen bulgular sahte regresyon (spurious regression) durumuyla karşılaşılma riskini artırmaktadır.

Bertola ve Faini (1991), dış ticaretteki serbestleşmenin ithalat talebi üzerindeki etkilerini geliştirmekte olan bir ülke için inceleyen çalışmalardan birini sunmuştur. Çalışmada dış ticaretteki serbestleşmenin ithalat talebi üzerine olan etkisi araştırılmıştır. Fas için yapılan bir ampirik uygulama ile tarifeler ve tarife dışı engellemelerin kaldırılmasının veya azaltılmasının ithalat üzerine etkileri sınanmıştır. Miktar kısıtlamalarının sadece ithalat düzeyi üzerinde değil, gelir ve fiyat varyasyonları üzerinde de önemli etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu etkiyi destekleyecek sayısal bir örnek vermek gerekirse; Fas'ta 1985 yılında ithal tüketim

malları için uygulanan miktar kısıtlamaları kaldırıldığında söz konusu mallara ilişkin gelir esnekliği 0,93'ten 1,20'ye yükselmiştir.

Faini, Pritchett ve Clavijo (1992), uygulanan dış ticaret politikasının ithalat talebi üzerine olan etkisini araştırmıştır. Gelişmekte olan ülkeleri kapsayan çalışmada ithalat kontrollerinin etkisi, ithalat iki ayrı kategoriye ayrılarak incelenmiştir. Birinci kategoriye miktar kısıtlamalarına konu olan mallar dahil edilmiş ve ikinci kategoride ise ülkeye serbestçe girebilen mallar yer almıştır. Araştırma sonunda iki önemli bulguya rastlanmıştır. Birincisi; tahmin edilen gelir elastikiyetleri genelde 1'den büyük çıkmıştır. Karşılaştırmalı fiyatlar ise 1'den küçük bir esneklikle anlamlı çıkmıştır. İkinci olarak; ülkede döviz eksikliği yaşandığında veya kısıtlayıcı bir dış ticaret rejimi ithalat akımları üzerinde etkili olduğunda ölçülen gelir ve fiyat esnekliklerinin kesinliği tartışmalı duruma gelmektedir. Yani Faini *et al.* (1992) bulguları, gelir ve fiyat değişimlerinin (örneğin devalüasyon durumunda) ithalat üzerindeki reel etkilerinin ithalat kontrolleri ve serbestleşme politikaları analize katılırsa daha net olarak saptanabileceği yönündedir. Sonuç olarak Faini *et al.* (1992)'ye göre ithalat talebiyle ilgili çalışmalar, (gelir ve fiyat elastikiyetlerinin tahmini söz konusu olduğunda) ithalat politikasındaki değişimleri göz önüne almaz ise güvenilir sonuçlar vermeyebilir.

Mah (1999), Melo ve Vogt'un 1984 yılında yaptığı çalışmadan hareketle, dış ticaretteki serbestleşmenin ithalat talebinin gelir ve fiyat esneklikleri üzerine olan etkisini yukarıda belirtilen iki hipotez çerçevesinde sınamıştır. Tayland için yapılan çalışmada serbestleşmenin ithalat talebinin gelir esnekliği üzerine olan artırıcı etkisi doğrulanmıştır ancak, Mah'ın yaptığı söz konusu çalışmada ithalat talebinin fiyat esnekliği, dış ticaretteki serbestleşmeye aynı oranda cevap vermemektedir. Ya da daha doğru bir ifadeyle, fiyat esnekliği gelir esnekliğine göre düşük çıkmıştır. Çalışmada bulunan fiyat esnekliği, Melo ve Vogt'un (1984) Venezuela için bulduğu esnekliğe göre düşük olmakla birlikte; Boylan ve Cuddy'nin (1987) İrlanda için hesapladığına göre yüksek çıkmıştır.

Santos–Paulino (2002), 22 adet gelişmekte olan ülkeyi kapsayan dinamik panel data analizinde tarife ve tarife dışı engellemelerin kaldırılmasının veya azaltılmasının ithalat üzerine etkileri incelenmiştir. Sonuç olarak milli gelir ve karşılaştırmalı fiyatların ithalattaki büyümenin kesin belirleyicileri olduğu bulgusuna

rastlanmıştır. Yani dış ticaretteki engellemelerin kalkmasının ithalattaki büyüme üzerine olumlu etkisi vardır ve serbest bir dış ticaret politikası ithalat talebinin gelir ve fiyat esnekliklerini artırır.

Dış ticaretteki serbestleşmenin ekonomik dinamiklere etkileri açısından uygulamalı çalışmaların büyük çoğunluğunda kullanılan ithalat talep denkleminin tahminine özel bir ilgi duyulmuş ve hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler açısından ithalat talep denkleminin tahminine ilişkin birçok araştırma yapılmıştır. Gelişmiş ekonomiler için ithalat talep denklemi çalışmalarından bazıları; Houthakker ve Magee (1969), Kohli (1991), Urbain (1992), Deyak, Savyer ve Sprinkle (1993), Clarida (1994), Mah (1994), Marquez (1994), Carone (1996), Masih ve Masih (2000), Deyak, Savyer ve Sprinkle (1989), Pattichis (1999) olarak sıralanabilir. Gelişmekte olan ülkeler için yapılan çalışmalardan bazıları ise; Gafar (1988) Marquez ve McNeilly (1988), Mah (1992, 1993, 1997), Bahmani-Oskooee ve Rhee (1997), Bahmani-Oskooee ve Niroomand (1998), Senhadji (1998), ve Reinhart (1995) olarak özetlenebilir.

Dış ticaret serbestleşmesinin yarattığı etkiler süreç içerisinde çok çeşitli açılardan ele alınmış ve ithalat rejiminin, ithalatın gelir ve fiyat esnekliklerinin yanı sıra büyümeye, ihracata ve faktör verimliliğine olan etkileri de araştırılmıştır.

Dış ticaretteki serbestleşmenin ekonomik büyüme ve ihracat üzerine etkileri birçok araştırmacı tarafından irdelenmiştir. Bunlardan bazıları; Little, Scitovsky ve Scott (1970), Balassa (1971, 1982), Bhagwati (1978), Krueger (1997), Michaely, Papageorgiou ve Choksi (1991), Utkulu ve Özdemir (2003) olarak sıralanabilir. Bunun yanı sıra Thomas ve Nash (1991), Weiss (1992), Arslan ve van Wijnbergen (1993), Helleiner (1994), Joshi ve Little (1996) gibi iktisatçılar ticaret serbestisinin ihracat üzerine olan etkilerini araştırmışlardır.

Ticaretteki serbestleşmenin verimlilikteki büyümeye etkisini Harrison (1994), Tybout ve Westbrook (1995), Gökçeus (1997) gibi araştırmacılar bulgusal düzlemde ele almıştır. Öte yandan; Elias (1978), Kim ve Park (1985), Krueger ve Tuncer (1982) ve Nishimizu ve Robinson (1982) gelişmekte olan ülkelerde dış ticaret serbestleşmesinin faktör verimliliği üzerine etkisini araştırmışlardır.

3.2. Ekonometrik Yöntem

Bu bölümde öncelikle zaman serileri analizinde önem taşıyan bazı temel kavramlar üzerinde durulacak; daha sonra uygulamada kullanılacak ekonometrik sınam teknikleri (testler) ve modelleme yöntemleri açıklanacaktır.

3.2.1. Temel Kavramlar

3.2.1.1. Durağanlık Kavramı

Zaman serileri yapıları itibarıyla deterministik ya da stokastik süreç (trend) içerirler¹⁷. Deterministik trend, oldukça uzun bir devre içinde birbirini takip eden yükseliş ve alçalış zig-zagları arasında belirli bir yönde düzenli ve devamlı bir şekilde uzun sürede saptanan eğilimdir. Zamanın süreç içerisinde değişmeyen bir fonksiyonu olarak yer alır. Deterministik zaman trendi, her zaman birimi için sabit ve deterministik bir miktarda artar. Başka bir değişle zaman serisinin eğilimi (trend) bütünüyle kestirilebiliyorsa ve değişken değilse deterministik olarak adlandırılır. Yani deterministik zaman serisinde şoklar kısa dönemlidir ve geçicidir, seri trend etrafında dalgalanmakta ve uzun dönemde trend değerine dönmektedir.

Teorik açıdan bakıldığında bir zaman serisi, rassal değişkenlerin (örneğin X_t) bir araya gelmesinden oluşur. Zamana göre sıralanmış bu rassal değişkenlere stokastik süreç denir (Maddala ve Kim, 1998; 8). Stokastik zaman serilerinde şokların etkileri, birkaç dönemde yok olan geçici nitelikte değildir. Bu kalıcı şokların oluşturduğu trend seriyi uzun dönemde belli bir değere yaklaşmaktan alıkoyar. Böylece serinin uzun dönemde zaman içindeki eğilimi öngörülemeyen, rassal (random) bir nitelik taşır. Şoklardan sonra seri karakter değiştirir ve yapısal değişim sonucunda eski trendine dönme eğilimi taşımaz. Böyle bir seriye durağan olmayan (nonstationary) seri denir. Durağan olmayan serilerde serinin varyansı zamanın bir fonksiyonu haline gelmekte ve seri, geçmişteki bir şokun etkisini kalıcı kılacaktır kadar uzun süreli bir bilgiyi bünyesinde taşımaktadır.

¹⁷ Stokastik sözcüğü Yunanca kökenlidir ve "şansla ilgisi olan" anlamında kullanılmaktadır. Deterministik sözcüğü ise "tam olarak kestirilebilen" anlamında kullanılmakta ve bu karaktere sahip eğilimi anlatmaktadır.

İşte, deterministik ya da stokastik eğilim içeren zaman serileri, durağan olmayan (nonstationary) seriler olarak bilinir. Durağan olmayan zaman serileri uygulamalı ekonometride temel bir sorun olarak nitelendirilebilir (Utkulu, 1993; 303).

Bu noktada durağanlık kavramının tanımını yapmak gerekirse: Ortalaması ve varyansı zaman içinde değişmeyen, iki dönem arasındaki kovaryansı bu kovaryansın hesaplandığı döneme değil de yalnızca iki dönem arasındaki uzaklığa bağlı olan stokastik süreç, durağan süreçtir.

Serilerin durağan olup olmadıkları ileride açıklanacak olan birim kök testleriyle anlaşılabilir. Ancak durağanlık konusunda apriori (önsel) bilgi, serilerin düzey (level), fark değerleri ve otokorelasyon fonksiyonlarının (korelogram)¹⁸ grafiklerine (plot) bakılarak da edinilebilir. Durağanlık tespiti için korelogramdan şu şekilde yararlanılır. Örnekleme korelogramı eğer çok yüksek bir değerden başlayıp çok yavaş küçülüyorsa, bu serinin durağan olmadığının bir göstergesidir. Stokastik süreç bütünüyle rassalsa, herhangi bir sıfırdan büyük gecikmede korelogram sıfırdır. Bu serinin durağanlığının bir göstergesidir (Gujarati, 1999; 716). Serinin korelogramına bakılarak yapısal özelliği (AR, MA, ARMA veya ARIMA)¹⁹ hakkında da bilgi sahibi olunabilir. Bir MA sürecinin korelogramı belli bir noktadan sonra sıfırdır. AR sürecininki ise geometrik olarak azalır.

3.2.1.2. Sahte Regresyon

Çağdaş zaman serisi ekonometrisyenlerinin karşılaştıkları en önemli sorun ekonomi teorisiyle ilgili hipotezleri tahmin etmeye, yorumlamaya ve sınamaya elverişli orta dereceli (reasonably) basit modeller oluşturabilmektir (Enders, 1995; 2). Ne var ki zaman serileri çoğunlukla yapılarında birim kök (unit root) içerdikleri (durağan olmadıkları) için düzey değerleri itibarıyla bu tür modellerin

¹⁸ Otokorelasyon katsayısı, bir zaman serisi değişkenin kendi gecikmeli veya gelecekteki değerleriyle doğrusal ilişkisini gösteren ve değeri -1 ile +1 arasında sınırlanmış olan korelasyon katsayısıdır.

¹⁹ AR (Autoregressive) Process: Otoregresif Süreç, MA (Moving Average) Process: Hareketli Ortalama Süreci, ARMA (Autoregressive Moving Average) Process: Otoregresif Hareketli Ortalama Süreci, ARIMA (Autoregressive Integrated Moving Average) Process: Otoregresif Bütünleşik Hareketli Ortalama Süreci. Daha geniş bilgi için bkz. Enders (1995) ve Maddala ve Kim (1998).

oluşturulmasına izin vermezler. Böylece serilerin arasındaki uzun dönemli nedensellik ilişkisini (ekonomi teorisini) araştırmak imkansızlaşır.

Durağan olmayan seriler yapılarında içerdikleri birim kök sebebiyle rassal yürüyüşe (random walk) sahiptirler. Bu tür serilerin ilişkisini yansıtan regresyonların sonuçları güvenilir değildir (zira zaman serileri arasındaki ilişkinin sebebi ortak bir trendin varlığıdır). Çünkü birim kök sebebiyle t istatistik değerleri yapay olarak büyümekte ve olduğundan yüksek çıkmaktadır. Belirlilik katsayısı (R^2) değeri bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklama derecesini değil sapmasızlığı²⁰ (yansızlık – unbiasedness) göstermektedir. R^2 ne kadar büyükse sapma o derece azdır ancak R^2 'nin bağımlı değişkendeki değişimleri açıklama özelliği ortadan kalkmıştır. Durbin – Watson test istatistiği değeri de R^2 değerinden küçük çıkmaktadır ($R^2 > DW$). Böyle bir regresyon sonucuna bakarak öngörümleme yapılamaz ve bu sonuçlar yorumlanamaz. İşte biz bu türden bir regresyona sahte regresyon (spurious regression) diyoruz. Literatürde sahte regresyonu açık şekilde gösteren birçok örneğe rastlamak mümkündür [örneğin Hendry (1980) veya Charemza ve Deadman (1992)].

Özetle zaman serilerinin durağan olup olmaması özellikle üç açıdan önemlidir (Holden ve Thompson, 1992):

1. Zaman serileri kullanılarak iki değişken arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunabilir. Ancak bu iki zaman serisi arasındaki ilişki ortak bir trendin varlığından kaynaklanıyorsa sahte regresyon sorunu ortaya çıkacaktır.
2. Durağan olmayan seriler kullanılarak yapılan modellemelerle oluşturulan öngörümlemelerin geçerliliği tartışmalıdır.
3. Tüm standart test istatistikleri durağanlık koşulunun sağlanması durumunda geçerlidir.

²⁰ $\hat{\theta}$, herhangi bir kitle katsayısı θ 'nın tahmin edicisi olsun. Eğer $E(\hat{\theta}) = \theta$ ise, bu tahmin ediciye θ 'nın sapmasız tahmin edicisi denir (Uygur, 2001; 94).

Bu sebeptendir ki sahte regresyondan kurtulmak için serilerin mutlaka durağanlaştırılması gerekmektedir, aksi halde aralarındaki uzun dönemli ilişkiyi (ekonomi teorisini) araştırmak imkansızlaşmaktadır.

3.2.1.3. Uzun Dönem – Kısa Dönem Ayrımı

Ekonometrik analizlerde uzun dönem, ekonomideki olası yapısal değişmelerin (örneğin zevk ve tercihlerde, ekonomi politikalarında) etkisini yansıtacak bir aralığı ifade eder. Öte yandan çoğu makro ekonomist uzun dönem ile kısa dönem arasındaki temel farkın fiyat davranışları olduğuna inanmaktadır. Granger'in 1993 yılında yayımlanan "What Are We Learning About The Long Run?" başlıklı çalışmasında değindiği gibi uzun dönemde fiyatlar arz ve talepteki değişmelere karşı esnek iken kısa dönemde yapışkandır.

Ancak bu noktada Hakkio ve Rush'ın 1991 yılında zaman serileriyle ilgili yaptıkları "Cointegration: How Short Is The Long Run?" başlıklı çalışmada değindikleri gibi uzun dönemli zaman serisi denince kastedilenin gözlem sayısının çokluğu değil zaman boyutu anlamında uzun (long span of time) bir seri olduğunun vurgulanmasında yarar vardır. Bu genel kurala karşın, kullanılan verilerin doğası ve üzerinde çalışılan iktisadi konu da uzun dönem ilişkileri üzerinde etkilidir.

Sonuç olarak ekonometrik analizlerde amaç teorisin sınanması olduğu için iktisatçılar ve ekonometrisyenler sürekli uzun döneme ilgi duymuş ve ekonometrik modelleri serilerin arasındaki uzun dönemli ilişkileri sınamak için kurmuşlardır. Zira serilerin arasındaki kısa dönemli ilişkiler teorisin test edilmesine olanak tanımamaktadır ve kısa dönemli ilişkileri yansıtan katsayı ve istatistik yorumları etkin bir tahminlemeyi ve raporlamayı olanaksız kılmaktadır.

3.2.2. Birim Kök Derecesinin Belirlenmesi

3.2.2.1. Genişletilmiş Dickey - Fuller (ADF) Testi

Serilerde birim kökün varlığı test edilerek seri tanımlanmaya çalışılırken aşağıdaki veri üreten süreç kullanılabilir.

$$Y_t = \rho Y_{t-1} + u_t \quad (1)$$

Burada u_t , ortalaması 0, varyansı sabit rassal, beyaz gürültü hata terimidir (white noise residual). Eşitlik başka bir şekilde gösterilirse;

$$Y_t - Y_{t-1} = (\rho - 1) Y_{t-1} + u_t \quad (2)$$

Denklemin her iki tarafından Y_{t-1} çıkarıldığında $(\rho - 1) = \delta$ olmak üzere denklem aşağıdaki şekli alır.

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + u_t \quad (3)$$

$(\rho - 1) = 0$ veya $\delta = 0$ durumunda Y_t serisi birim kök içermektedir. Ancak $|\rho| < 1$ durumunda seri durağan olur. Burada Dickey ve Fuller'ın Monte Carlo uygulamasında ortaya çıkan τ (Tau) istatistiği kullanılmaktadır. Hesaplanan τ değerinin mutlak değeri Dickey–Fuller veya MacKinnon Dickey–Fuller kritik değerinin mutlak değerini aşıyorsa zaman serisinin durağan olduğu hipotezi reddedilemez. Eğer " $H_0 : \rho = 1$ " reddedilirse (ki bu serinin durağan olduğunu gösterir) t testi kullanılabilir.

Dickey ve Fuller birim kökün varlığını test etmek için üç ayrı regresyon denklemini kullanmıştır (Dickey ve Fuller, 1979).

$$I \quad \Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + u_t \quad (4)$$

$$II \quad \Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + \alpha + u_t \quad (5)$$

$$III \quad \Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + \alpha + \beta t + u_t \quad (6)$$

Denklemlerin tümünde içerilen hata terimi (u_t), rassal yürüyüşe sahip, ortalaması 0, varyansı sabit (σ^2) beyaz gürültü hata terimidir. Birinci modelde sabit terim (intercept) ve zaman trendi (t) içerilmemektedir. İkinci modelde ise sabit terim vardır ancak zaman trendi modele dahil edilmemiştir. Üçüncü modelde ise hem sabit terim hem de zaman trendi içerilmektedir.

Eğer hata terimi (u_t), yukarıda belirtildiği gibi beyaz gürültü değilse ve ardışık bağımlıysa bunun düzeltilmesi gerekmektedir. Bunun için Genişletilmiş Dickey–

Fuller Sınaması (İngilizcesinin baş harfleri kullanılarak kısaltılmış şekliyle ADF) kullanılır. ADF esasen regresyon denklemindeki k. dereceye kadar olan içsel bağlantıyı gidermek üzere, eşitliğin sağına ΔY_t 'nin gecikmeli değerleri (örneğin θ katsayılı) eklenerek regresyonun genişletilmesi yani çoğaltılmasıdır. Ardışık bağımlı olan u_t 'den yola çıkılacak olursa;

$$u_t = \theta_1 u_{t-1} + \theta_2 u_{t-2} + \dots + \theta_k u_{t-k} + \varepsilon_t \quad (7)$$

burada ε_t , ortalaması 0, varyansı sabit, rassal hata terimidir. u_t , ΔY_t 'de yerine koyulacak olursak;

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + \alpha + \beta t + \theta_1 u_{t-1} + \theta_2 u_{t-2} + \dots + \theta_k u_{t-k} + \varepsilon_t \quad (8)$$

buradan da;

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + \alpha + \beta t + \theta_1 (Y_{t-1} - Y_{t-2}) + \theta_2 (Y_{t-2} - Y_{t-3}) + \dots + \theta_k (Y_{t-k} - Y_{t-k-1}) + \varepsilon_t \quad (9)$$

şeklinde yazılabilir. Parantez içindeki θ katsayılı ifadeler $(Y_{t-k} - Y_{t-k-1})$ gecikmeli fark terimleridir.

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + \alpha + \beta t + \theta_1 \Delta Y_{t-1} + \theta_2 \Delta Y_{t-2} + \dots + \theta_k \Delta Y_{t-k} + \varepsilon_t \quad (10)$$

eşitliğinden faydalanılarak

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + \alpha + \beta t + \sum_{i=1}^k \theta_i \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (11)$$

olarak ADF denklemi (11) no'lu denklemindeki gibi son şekliyle yazılabilir. Hata terimindeki otokorelasyon ve serilerin hepsinin birinci dereceden otoregresif süreçler şeklinde ifade edilememesi olasılığından dolayı modele doğrudan ADF testi uygulanması daha iyi sonuç verecektir.

3.2.2.2. Perron Testi

Serilerde sadece bir adet yapısal kırılma varsa Perron testi alternatif olarak kullanılabilir. Yapısal değişim²¹ temelde ikiye ayrılabilir. Bunlardan birincisi, "Additive Outlier Model" (AOM), ikincisi ise "Innovational Outlier Model" (IOM)'dir. AOM, ani değişiklikler için kullanılırken IOM, kademeli olarak gelişen değişiklikler için tercih edilmektedir. Ancak yapısal değişimin ani olma özelliği sebebiyle, daha çok AOM tercih edilmektedir.

AOM modeli Perron sınavasında aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir. Y_t 'nin sabit terim, zaman trendi ve DU_t ile regresyonundan elde edilen hata terimi y_t olsun. Burada $t > T_b \Rightarrow DU_t = 1$ ve $t < T_b \Rightarrow DU_t = 0$ 'dır. Bu verilerin ışığında aşağıdaki regresyon kurulursa;

$$\Delta y_t = \alpha y_{t-1} + \sum_{i=0}^k d_i D(TB)_{t-i} + \sum_{j=0}^k \alpha_j \Delta Y_{t-j} + u_t \quad (12)$$

bu regresyonda $t = T_b + 1 \Rightarrow D(TB)_t = 1$ 'dir. Aksi halde ise 0 değerini alır. T_b burada kırılma yılıdır.

Yazılan regresyon EKKY ile tahmin edilip α 'nın Perron'un (1990) oluşturduğu tablolardaki kritik değerlere göre sınavası yapılır. H_0 boş hipotezi yapısal kırılma olduğunda 1 değerini alan bir kukla değişken ile karakterize edilmektedir. H_A alternatif hipotez ise serinin trend durağan olduğudur. Yani hipotezler;

H_0 ; Birim kök vardır,

H_A ; Birim kök yoktur,

şeklindedir.

²¹ Yapısal değişimin serinin karakterine etkileri konusunda en önemli katkılardan birini "Econometric Policy Evaluation: A Critique" başlıklı çalışmasıyla Robert E. Lucas (1976) yapmıştır. Lucas Kritiği'ne (Lucas Critique) göre hükümetin iktisat politikalarındaki algılama, uygulama ve karar değişikliklerinin etkisiyle seride meydana gelen kırılmalar serinin karakterini ve regresyonun hata terimini etkilemektedir. Rejim değişikliğinin (ya da genel anlamda dışsal şokların) yarattığı bu yapısal kırılmalar nedeniyle önceleri sabit kabul edilen yapısal parametreler zaman içerisinde değişmektedir.

3.2.3. Eşbütünleşme Testleri ve Hata Düzeltme Modelleri

3.2.3.1. Engle ve Granger İki Aşamalı Modelleme Yöntemi

Yukarıda zaman serilerinin çoğunlukla trend içermeleri sebebiyle düzey değerlerinin durağan olmadığından bahsedildi. Bu durumda söz konusu olan bütünleşik (integrated) serilerdir. Serilerin hangi derecede bütünleşik olduğu (degree of integration) durağanlık ile yakından ilgili bir kavramdır. Eğer bir seriyi durağanlaştırmak için d kez farkını almak gerekiyorsa o seri d . dereceden bütünleşiktir (integrated of order d) denir [$X_t \sim I(d)$]. Sonuç olarak düzey değeri durağan olan serilerin 0. dereceden entegre olduğu söylenebilir.

Birim kök içeren (rassal yürüyüşe sahip) serileri durağanlaştırmak için ilk akla gelen yöntem yukarıda da bahsedildiği üzere farklarını almaktır (differencing). Ancak farkı alınan serilerin aralarındaki uzun dönemli ilişkiyi (long-run relation) incelemek imkansızlaşır ve böylece temel amaç çerçevesinde araştırılan değerli uzun dönem bilgisi kaybedilmiş olur. Bu eksikliği gidermek amacıyla ilk olarak Granger tarafından 1981 yılında koentegrasyon kavramı literatüre sunulmuştur. Söz konusu konsept daha sonra Engle ve Granger tarafından 1987 yılında aşağıda anlatılan formülasyona dökülmüştür.

Koentegrasyon konseptine göre değişkenler tren içerse (durağan olmasa) dahi uzun dönemdeki sapmaları ifade eden hata terimi (uzun dönem regresyon) durağan ise değişkenler arasında sahte değil gerçek iktisadi nedensellik ilişkisi vardır. Başka bir deyişle değişkenler durağan değildir ancak bunların aralarındaki fark durağandır (zaman içinde artma veya azalma eğilimi göstermez) ve seriler zaman içinde birlikte hareket etmektedirler. Böyle serilere koentegre (cointegrated) seriler denir.

X ve Y gibi iki zaman serisi olsun; eğer bu serilerin ikisi de aynı dereceden entegre $I(d)$ ve uzun dönem regresyon hata terimi durağan [$u_t \sim I(0)$] ise [yani $a_1X_t + a_2Y_t \sim I(d,b)$ ise] bu seriler (d,b) 'inci dereceden koentegredir (CI) denir ($d > b > 0$) (Engle ve Granger, 1987).

Yani; $X_t, Y_t \sim CI(d,b)$ 'dir. Buradaki $[a_1, a_2]$ vektörüne koentegre edici vektör (cointegrating vector) denir (Utkulu, 1998; 121-122).

Uzun dönem ilişkisi açısından hata terimlerinin durağanlığının sınanması iki değişkenin aynı dereceden entegre (koentegre) olmalarına bağlıdır. Farklı entegrasyon derecelerinde koentegrasyon ihtimalleri gözden geçirilebilir (Charemza ve Deadman, 1992). Eğer;

$Y_t \sim I(1)$ ve $X_t \sim I(0)$ ise $u_t \sim I(1)$ olur, X_t ve Y_t koentegre olamaz.

$Y_t \sim I(1)$ ve $X_t \sim I(1)$ ise $u_t \sim I(0)$ olur, X_t ve Y_t koentegre olur.

$Y_t \sim I(0)$ ve $X_t \sim I(0)$ ise $u_t \sim I(0)$ olur, X_t ve Y_t arasında koentegrasyonu araştırmak anlamlı olmaz .

$Y_t \sim I(0)$ ve $X_t \sim I(1)$ ise $u_t \sim I(1)$ olur, X_t ve Y_t koentegre olamaz.

$Y_t \sim I(2)$ ve $X_t \sim I(2)$ ise $u_t \sim I(1)$ olur, X_t ve Y_t koentegre olamaz.

$Y_t \sim I(1)$ ve $X_t \sim I(2)$ ise $u_t \sim I(1)$ olur, X_t ve Y_t koentegre olamaz.

Koentegrasyon konseptinin uygulama sebepleri ve getirdiği yenilikler birkaç temel başlık altında sıralanabilir.

1. Serilerin farkının alınmasıyla aralarındaki uzun dönem nedensellik ilişkisinin yitirilmesi sorununa çözüm olması.
2. Sahte regresyondan kaçınarak analiz ve öngörümleme şansı sağlaması.
3. Uzun dönemde teorinin öngördüğü ilişkinin testine olanak tanınması.
4. En az tek yönlü olmak üzere uzun dönem nedenselliği gösteren bir araç niteliği taşıması.
5. Çatışan (zıt) teorilerin de sınanmasını mümkün kılması.
6. Sadece ekonomi teorisi için bir test ya da ön test (pre-test) değil aynı zamanda yeni ve etkin bir ekonometrik modelleme tekniği niteliği taşıması.
7. Koentegrasyon Konsepti'ne Hata Düzeltme Mekanizması'nın (Error Correction Mechanism – ECM) da katılmasıyla hem kısa dönem hem de uzun dönemin analiz edilmesine imkan tanınması.

Engle–Granger iki aşamalı modelleme yönteminin (EGM) ilk aşamasında tüm dinamikler (farklar ve gecikmeler) göz ardı edilerek uzun dönem denklemi En Küçük Kareler Yöntemi (EKKY) ile tahmin edilir. Böylece hata teriminin durağanlığı test edilir. Aşağıdaki uzun dönem denklemi ele alınırsa;

$$Y_t = \beta X_t + u_t \quad (13)$$

eğer (13) no'lu denklemdeki Y_t ve X_t serileri $I(1)$ ve regresyonun hata terimi u_t de $I(0)$ çıkarsa Engle–Granger modelleme yönteminin ikinci aşaması olan Hata Düzeltme Mekanizması'na (ECM) geçilir. ECM'ye göre, yukarıdaki uzun dönem regresyondaki hata teriminin gecikmeli değeri aşağıdaki gibi regresyon denklemine katılmakta ve serilerin fark değerleriyle birlikte analiz edilmektedir.

$$\Delta Y_t = \alpha_1 \Delta X_t + \alpha_2 u_{t-1} + \varepsilon_t \quad (14)$$

Yukarıdaki regresyonda α_2 katsayısı 0 ile -1 arasında ($-1 < \alpha_2 < 0$) ve istatistiki olarak anlamlı çıkarsa hata düzeltme mekanizması çalışıyor (koentegrasyon var) demektir. Granger Temsil Teorisi'ne (Granger Representation Theorem) göre hata düzeltme mekanizması çalışıyorsa koentegrasyon vardır (*vice versa*). ECM regresyonunda fark alınarak seriler trendten arındırılmıştır ve regresyona u_{t-1} de dahil edilerek uzun dönem ilişki mekanizmaya katılmıştır.

Engle–Granger modelleme yöntemine göre değişkenlerin düzey değerlerinden hareketle uzun dönem denge ilişkisi modellenebilir. Ancak uzun dönem regresyon denklemi uygun tahminler vermesine karşın bunlar tam olarak etkin değildir. Ayrıca koentegre edici vektörün tahmincilerinin normal dağılmamasından ötürü parametrelerin anlamlılığı konusunda bir yargıya varmak mümkün değildir.

3.2.3.2. Engle ve Yoo Üç Aşamalı Modelleme Yöntemi

Yöntemin ilk adımı EGM ile aynıdır. Başka bir deyişle, öncelikle uzun dönem denklemi tahmin edilir ve bu denklemin hata teriminin gecikmeli değeri kullanılarak ECM denklemi kurulur. İkinci adımda ise aşağıdaki regresyon oluşturulur.

$$\varepsilon_t = \eta(\alpha_2 X_t) + v_t \quad (15)$$

buradaki ε_t EGM'deki 2. aşama hata düzeltme denkleminin hata terimidir. α_2 ise aynı denklemde yer alan u_{t-1} 'in katsayısıdır. Bundan sonraki adımdaki tahminler için uygun düzeltmeler;

$$\beta_{cor} = \beta^* + \eta \quad (16)$$

ile hesaplanır. β_{cor} için doğru standart hatalar, (16) no'lu eşitlikteki η için verilen standart hatalardır. Üçüncü aşama bir takım standart testlerin uygulanabilmesi için parametre tahminlerinin düzeltilmesinden oluşmaktadır (Utkulu, 1997; 43).

3.3. Ekonometrik Uygulama

Çalışmadaki ekonometrik uygulamada, bulgular sunulurken öncelikle zaman serilerinin (değişkenlerin) düzey ve fark değerlerinin ve otokorelasyon fonksiyonlarının grafiksel gösterimi yapılacaktır. Daha sonra buradan alınan önsel bilginin de ışığı ile serilerdeki birim kök derecesinin belirlenebilmesi için ADF Testi uygulanacaktır. Ayrıca yapısal değişim veya kırılmanın ADF birim kök testi sonuçlarını değiştirip değiştirmediğinin (başka bir deyişle sahte birim kök olup olmadığının) anlaşılabilmesi için Perron Birim Kök Testi yapılacaktır.

İzleyen aşamada Engle ve Granger İki Aşamalı Modelleme Yöntemi (Eşbütünleşme Konsepti) uygulanacaktır. EGM'nin ikinci aşaması olan ECM'de ise kısa dönem katsayıları elde edilirken hataların kaç dönemde düzeleceği de ortaya çıkarılacaktır. Böylece uzun dönem ile kısa dönem dinamiklerinin modelde bir arada incelenmesi sağlanacaktır. Daha sonra, uzun dönem katsayıların düzeltilmesini (correction) sağlayan Tam Düzeltilmiş Phillips–Hansen Testi²² uygulanacak ve bu testler sonucunda elde edilen bulguların değerlendirilmesi yapılacaktır.

Engle ve Granger'in (1987) önerdiği gibi, her bir değişken için ECM ters çevrilerek zayıf dışsallık testi yapılmıştır. Sonuçta tüm değişkenlerin zayıf dışsal

²² Phillips–Hansen (1990) yöntemi, EGM uzun dönem denklemindeki katsayıların; hem parametrelerin asimptotik olarak normal dağılmamasından kaynaklanan, hem de değişkenlerin içsel olmaları durumunda ortaya çıkabilecek sapmaları düzeltmektedir. Bu nedenle Engle–Yoo (1991) yerine, Phillips–Hansen (1990) Yöntemi uygulanmıştır.

olduğu (yani tek koentegre edici vektör olduğu) belirlenmiştir. Bu sebeple çalışmada tek denklem yaklaşımının kullanılmasında sakınca görülmemiştir.

3.3.1. Ekonometrik Model

Dış ticaret ve kur politikalarını tasarlarken politika yapıcıların temel dayanaklarından biri ticaret akımlarının kısmi fiyat değişimleri ve gelir varyasyonlarına olan duyarlılığıdır. Dış ticaret ve kur politikalarının etkinliği ithalat ve ihracatın fiyat ve gelir esnekliğiyle yakından ilgilidir.

İthalatın fiyat ve gelir esnekliği analizinde ithalat talebi denkleminin (import demand function) ampirik araştırması uluslararası iktisadın en çok değinilen konularından biri olmuştur. Söz konusu esneklikler ekonomiler arasında çok önemli birer bağlantı olmaları ve dışsal denge kısıtlarının bir ülkenin büyüme performansına olan etkisinin ne düzeyde olduğunu göstermeleri açısından büyük önem taşımaktadır (Santos – Paulino, 2002; 959).

İthalat akımlarına ve ithalat hacmine etki eden temel değişkenler hakkında edinilen bilgiler yapısal reformların oluşturulması ve sürdürülebilirliği açısından politika yapıcılara yardımcı olmaktadır. Bu tür bilgiler yapısal değişim programlarının oluşturulması ve uygulanmasında baz teşkil edecek temel verileri oluşturmaktadır. Dış ticaretteki serbestleşme sürecinde serbestleşmede uygun hızın bulunması açısından söz konusu değişim programlarının önemi büyüktür.

Dış ticaretin serbestleştirilmesine ilişkin alınan önlemlerden sonra ithalatın buna nasıl cevap verdiğinin ölçülmesi özellikle tarife dışı engellemeler söz konusuysa hiç de kolay değildir. Öte yandan miktar ve miktar dışı kısıtlamaların birleşik etkisini tahmin etmek veri kısıtı sebebiyle çoğu zaman mümkün olmamaktadır.

İthalatın fiyat ve gelir esneklikleri tahmin edilirken ithalat talebi denklemine ihtiyaç duyulduğu yukarıda belirtilmişti. Geleneksel ithalat talebi denklemi ithalatı, milli gelirin ve yurt içi fiyatların ithal mal fiyatlarına oranının bir fonksiyonu olarak tanımlamaktadır (Mah, 1997; 497). İthalat talebinin fiyat ve gelir esneklikleri sabit

kabul edilirse ithalat talebi fonksiyonu aşağıdaki matematiksel formülasyona dökülebilir.

$$M = \left(\frac{P_f E}{P_d} \right)^\psi Y^\pi \quad (17)$$

Eşitlikte P_f yurt dışı ve P_d ise yurt içi fiyatları vermektedir. Y milli gelir ve E ise nominal döviz kurunu simgelemektedir. ψ ithalat talebinin fiyat esnekliği, π ise ithalat talebinin gelir esnekliğidir (teorik olarak fiyat esnekliğinin negatif olması beklenirken gelir esnekliğinin ise pozitif olması beklenir). Yukarıdaki (17) no'lu eşitliğin logaritmasını alırsak ithalattaki büyüme aşağıdaki gibi ifade edilebilir.

$$m = \psi(P_f + e - P_d) + \pi y \quad (18)$$

Yukarıdaki (18) no'lu eşitlik çerçevesinde uzun dönem ithalat talebi denklemi düzenlenirse;

$$M_t = A_0 + A_1 Y_t + A_2 R P_t + u_t \quad (19)$$

denklemi elde edilir. Yukarıda düzenlenen (19) no'lu eşitlikte M ithalat hacmi (import volume), Y milli gelir, RP göreceli fiyatlar (ithalat fiyat endeksi / yurtiçi toptan eşya fiyat endeksi) ve u_t de hata terimidir. Katsayılar olan A_1 ve A_2 sırasıyla ithalat talebinin gelir ve fiyat esnekliğidir. Burada $A_1 = \pi$ ve $A_2 = \psi$ 'dir.

Katsayıların işaretlerine ilişkin iktisadi (teorik) beklentiler ise $A_1 > 0$, $A_2 < 0$ şeklindedir.

Hipotezler ise;

H_0 = Dış ticarete serbestleşmenin ithalat üzerine etkisi yoktur,

H_A = Dış ticarete serbestleşmenin ithalat üzerine etkisi vardır (Dış ticarete serbestleşme ithalat talebinin gelir ve fiyat esnekliklerini artırır),

şeklindedir.

Dış ticaretteki serbestleşmenin katsayılar üzerindeki etkilerini saptayabilmek için zaman serileri 24 Ocak 1980 tarihinde alınan kararların yarattığı etki göz önüne alınarak 1982 yılı öncesi ve sonrası olmak üzere iki ayrı alt döneme ayrılmıştır. Anlaşıldığı üzere analizde kılma yılı olarak 1982 seçilmiştir. Alt dönemlerden ilki 1970–1982 aralığını, ikincisi ise 1983–2002 aralığını kapsamaktadır. Bu durumu (19) no'lu regresyona aktarmak için eşitliğin sağ tarafına olası değişimi simgeleyen kukla değişken eklenerek denklem genişletilirse;

$$M_t = A_0 + A_1 Y_t + A_2 RP_t + A_3 D^* Y_t + A_4 D^* RP_t + u_t \quad (20)$$

denklemini elde edilir.

Birinci alt dönem için $D = 0$; ikinci alt dönem için ise $D = 1$ 'dir. A_1 ve A_2 birinci alt dönemdeki (1970–1982) gelir ve fiyat esnekliklerini vermektedir. A_3 ve A_4 ise birinci ve ikinci alt dönemler arasında gelir ve fiyat esnekliklerindeki değişimi göstermektedir.

$A_3 > 0$ ve $A_4 < 0$ olursa (başka bir deyişle, dış ticarete serbestleşmeden sonra eğer gelir ve fiyat esneklikleri artıyorsa) dış ticaretteki serbestleşmenin katsayıları aşağıdaki iki hipotez çerçevesinde değiştirdiği doğrulanacaktır.

1. İthalattaki serbestleşme derecesi artarsa ithalat talebinin gelir esnekliği artar.
2. Ekonomik gelişme süreci devam ederken, ithalattaki ikame olanakları arttığı için ithalat talebinin fiyat esnekliği de artmaktadır.

3.3.2. Veri Seti ve Bulgular

3.3.2.1. Veri Seti

Analizde kullanılan regresyon denklemi tekrar yazılacak olursa;

$$M_t = A_0 + A_1 Y_t + A_2 RP_t + A_3 D^* Y_t + A_4 D^* RP_t + u_t$$

değişkenlerden M_t ithalat hacmini (import volume), Y_t dolar cinsinden GSMH'yi, RP_t görelî fiyatları (ithalat fiyat endeksi/TEFE), $D^* Y_t$ ve $D^* RP_t$ ise yapısal kılmanın

esneklikler üzerindeki etkisinin incelenmesini sağlayan kukla değişkeni simgelemektedir. Tüm değişkenler (u_t dışında) logaritmik olarak alınmıştır. İthalat hacmi, GSMH, ve TEFE serileri DİE'nin; ithalat fiyat endeksi (P_m) ise International Financial Statistics (IFS)'in veritabanından (database) elde edilmiştir. Kullanılan zaman serileri 1970–2002 aralığını kapsamaktadır.

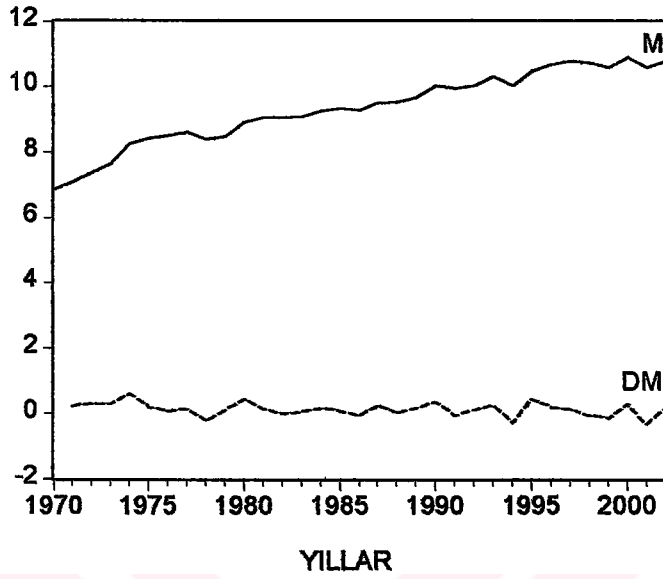
İthalat talep denkleminde kullanılan RP (açıklayıcı) değişkeni bilindiği gibi ($P_m/TEFE$) oranından oluşmaktadır. Verilerin doğası itibarıyla oranın pay kısmı dolar, paydası ise TL cinsinden ifade edildiği için ADF birim kök testi sonuçları RP'nin $I(0)$ (düzey durağan) olduğu sonucunu vermektedir. Ancak bu sonuç pay ve paydada yer alan serilerin arasındaki uyumsuzluk sebebiyle güvenilir değildir. Bu sorunu gidermek için analizde ithalat talep denklemindeki RP değişkeninin yerine vekil (proxy) değişken olarak ithalat fiyat endeksi (P_m) kullanılacaktır.

Zaman serilerinin karakterine etkileri açısından, eldeki çalışmanın ikinci bölümündeki tarihsel süreçte de ayrıntılı olarak değinildiği gibi, bazı gelişmeler etkili olmuştur. Bu gelişmeler (1950, 1958 ve 1970'teki nispeten cılız serbestleşme çabaları hariç tutulursa) kısaca (ve kronolojik sıraya göre); 24 Ocak 1980 Kararları, 1989'da finansal serbestleşmeye (liberalizasyon) geçilmesi ve 5 Nisan 1994'teki Ekonomik Tedbirler olarak özetlenebilir. Buna göre, 24 Ocak 1980 tarihinde alınan ticari serbestleşme kararlarının etkileri sebebiyle, kırıma yılı olarak 1982 seçilmiştir. 1982 yılının seçimine, ADF denkleminde yerleştirilen kırıma kuklalarının anlamlı çıkması sonucu karar verilmiştir. Perron testi kullanılarak 1982 yılındaki kırımanın ADF Testi standart birim kök sonuçlarını değiştirmedeği görülmüştür. Regresyon sonuçları aşağıda ekonometrik bulgular değerlendirilirken ayrıntılı olarak incelenecektir.

3.3.2.2. Bulgular

Aşağıdaki grafikler incelendiğinde, ticari serbestleşmenin etkisiyle 1980 yılı civarında serilerin karakterini değiştiren bir yapısal kırıma görülmektedir. Bu bulgu ise kırıma yılı olarak belirlenen 1982'yi destekler niteliktedir.

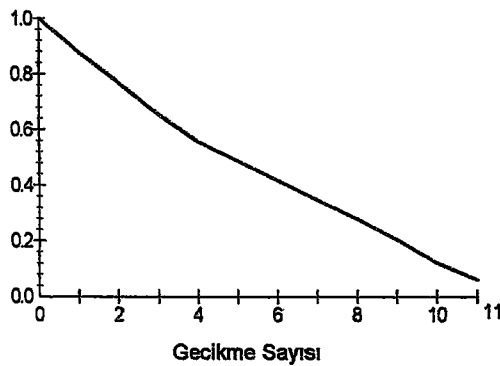
Şekil 1: M ve DM'nin Grafiks gösterimi

Şekil 1'e göre M serisinin düzey değerine bakıldığında 1980 sonrası için artan bir eğilimin (trend) varlığı açıkça görülmektedir. Ancak serinin farkı alındığında durağanlaştığı kesikli çizgilerle belirtilen DM'nin seyrinden anlaşılmaktadır.

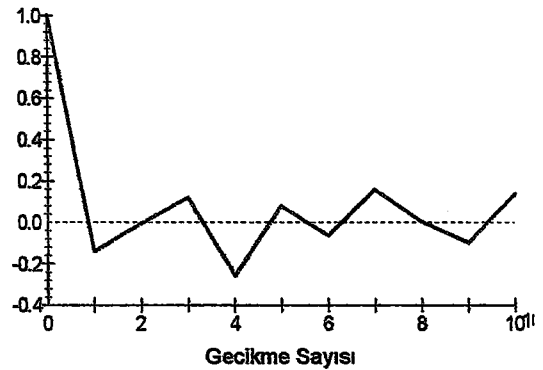
Şekil 2:

M'nin Korelogramı (1970-2002)

(a)

DM'nin Korelogramı (1971-2002)

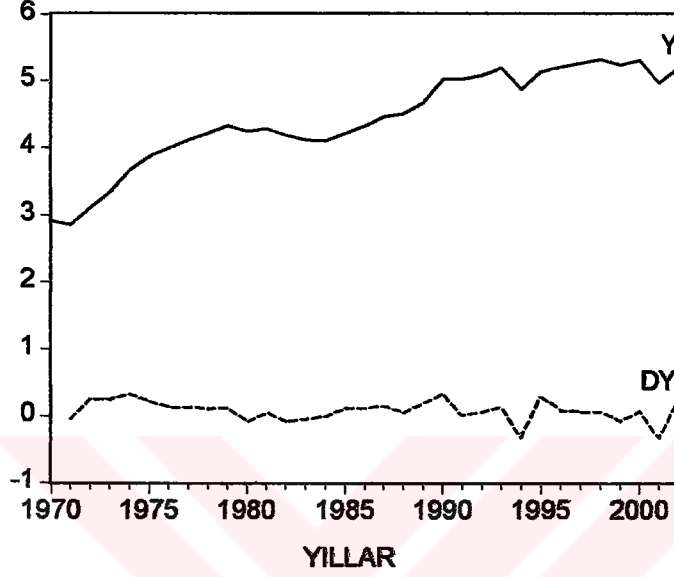

(b)

Şekil 2'nin (a) panelindeki M serisinin korelogramı da serinin durağan olmadığına işaret etmektedir. Artan gecikme sayısına bağlı olarak geometrik olarak azalan korelogram, olası bir otoregresif (AR) süreçle ilgili de bilgi vermektedir. Ancak

DM'nin korelogramına bakılarak serinin farkının alınmasıyla durağanlaştığı söylenebilir [Şekil 2, panel (b)].

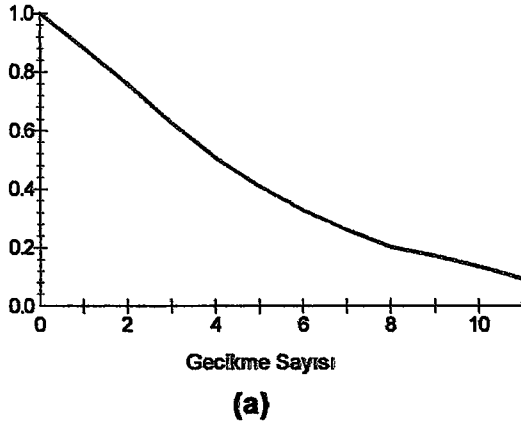
Şekil 3: Y ve DY'nin Grafiksel Gösterimi

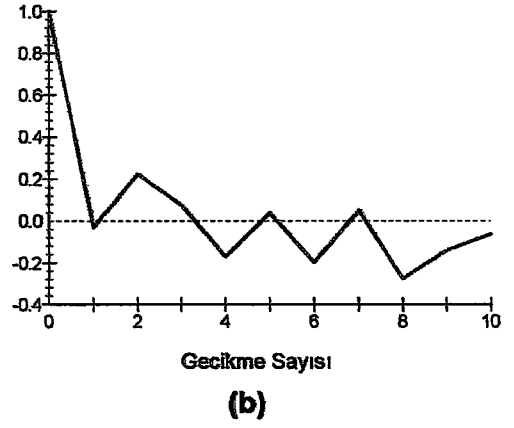
Y serisinin düzey değerine bakıldığında yine süreç içerisinde artan bir eğilimin (trend) varlığı Şekil 3'te açıkça görülmektedir. Ancak serinin farkı alındığında durağanlaştığı kesikli çizgilerle belirtilen DY'nin seyrinden anlaşılmaktadır. Zira seri belli bir ortalama etrafında hareket eder görünümündedir.

Şekil 4:

Y'nin Korelogramı (1970-2002)

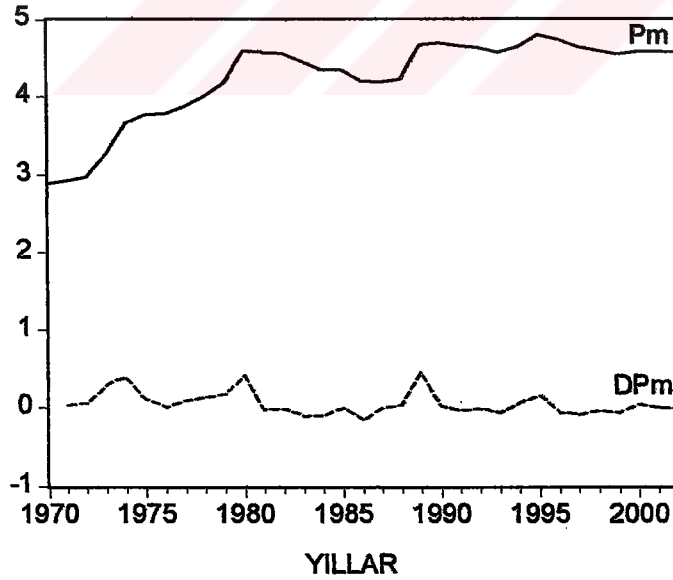

DY'nin Korelogramı (1971-2002)

Şekil 4'ün (a) panelindeki Y serisinin düzey değerinin korelogramı, serinin durağan olmadığı hakkında fikir vermektedir. Nitekim serinin farkı alındıktan sonra durağanlaştığı, DY'nin korelogramının gösterildiği Şekil 4'ün (b) panelinden anlaşılmaktadır.

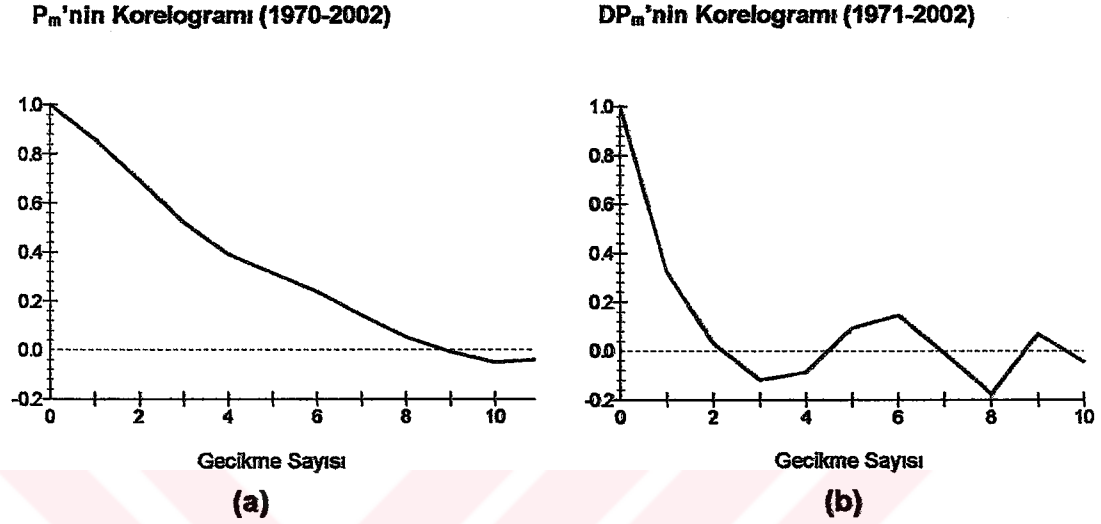
Şekil 5: P_m ve DP_m 'nin Grafıksel Gösterimi

Şekil 5'te, P_m serisinin düzey değerine bakıldığında durağan olmadığı görülmektedir. P_m 'nin seyri zamanla birlikte artan bir eğilimin (trend) varlığına işaret

etmektedir. Yine yukarıdaki şekildeki DP_m serisine bakılırsa, P_m serisinin farkı alındığında durağanlaştığı anlaşılmaktadır.

Şekil 6:

Şekil 6'nın (a) panelindeki P_m serisinin korelogramına bakılarak serinin düzey değerinin durağan olmadığı söylenebilir. Şekil 6'nın (b) panelinde, P_m serisinin farkının alınmasıyla oluşturulan DP_m serisinin korelogramının seyri izlendiğinde durağan bir nitelik taşıdığı görülmektedir.

Serilerde birim kök derecesinin belirlenmesi için ADF Testi yapılmıştır; serilerin düzey ve birinci farkları için test istatistiği sonuçları aşağıdaki Tablo 11'de gösterilmektedir.

Tablo 11 – ADF Birim Kök Testi Sonuçları

<i>Değişken</i>		<i>ADF (F)</i>	<i>ADF (T)</i>	<i>Bütünleşme Derecesi</i>
M	<i>Düzey</i>	0,817(1)	-2,874(1)	I(1)
	<i>Birinci Fark</i>	-7,036***(0)	-6,920***(0)	
Y	<i>Düzey</i>	-1,148(0)	-1,983(0)	I(1)
	<i>Birinci Fark</i>	-6,070***(0)	-5,957***(0)	
P_m	<i>Düzey</i>	-2,942(1)	-2,965(1)	I(1)
	<i>Birinci Fark</i>	-3,810***(0)	-3,938**(0)	

Not: 1. ADF(F) trend içermeyen modelin t-istatistiğini, ADF(T) ise trend içeren modelin t-istatistiğini temsil etmektedir.

2. Parantez içindeki rakamlar uyarılama teriminin gecikme sayılarını göstermektedir ve model seçim kriterleri (Akaike Bilgi, Schwarz Bayesian ve Hannan Quinn) kullanılarak belirlenmiştir. Maksimum gecikme sayısı 6 alınmıştır.

3. ***, **, * birim kök olduğuna dair boş hipotezin sırasıyla; %1, %5 ve %10 hata düzeylerinde reddedildiğini göstermektedir. Kritik değerler MacKinnon (1991) Tablo 1'den alınmıştır.

4. Tüm değişkenler logaritmiktir.

Perron Testi sonuçları ise yine serilerin düzey ve fark değerleri için aşağıdaki Tablo 12'de gösterilmektedir. Serilerin tarihsel süreci ve grafiklerinin (plot) seyrine bakılarak dışsal olarak belirlenen 1982 ve 1994 yılları ele alınmıştır.

Tablo 12: Perron Birim Kök Testi Sonuçları

<i>Değişken</i>	<i>Test İstatistikleri</i>	
	Kırılma Yılı: 1982	Kırılma Yılı: 1994
M		
<i>Düzy</i>	-3,063*(0)	-2,884(0)
<i>Birinci Fark</i>	-6,987*** (0)	-6,324*** (0)
Y		
<i>Düzy</i>	-1,910(0)	-1,992(0)
<i>Birinci Fark</i>	-6,883*** (0)	-5,269*** (0)
P_m		
<i>Düzy</i>	-1,544(0)	-2,070(0)
<i>Birinci Fark</i>	-4,748*** (0)	-4,595*** (0)

Not: 1. Parantez içindeki rakamlar, otokorelasyon sorununu gideren uyarılama sayılarını göstermektedirler ve model seçim kriterleri (Akaike Bilgi, Schwarz Bayesian ve Hannan Quinn) kullanılarak belirlenmişlerdir.

2. Kritik değerler Perron (1990), Tablo 4'ten (s.158) alınmıştır. ***, ** ve *; birim kökün varlığına ilişkin boş hipotezin sırasıyla %1, %5 ve %10 hata düzeylerinde reddedildiğini göstermektedir.

3. 1982 ve 1994 yıllarının seçimine, ADF denklemine yerleştirilen kırılma kuklalarının anlamlı çıkması sonucu karar verilmiştir.

4. Tüm değişkenler logaritmiktir.

Uzun dönem eşbütünleşme denklemi aşağıdaki Tablo 13'te gösterilmektedir. t-istatistiği değerleri, R² değeri, CRDW ve regresyonun standart hatası tabloda rapor edilmektedir.

Tablo 13 – Uzun Dönem Eşbütünleşme Denklemi Tahmin Sonuçları

Model	$M = 3,559 + 0,532Y - 0,694P_m + 0,852(D*Y) - 0,744(D*P_m) + u$				
t-istatistiği	(9,386)	(1,813)	(2,642)	(2,534)	(-2,221)
R ² : 0,974					
Durbin Watson İstatistiği (CRDW): 1,912					
Regresyonun Standart Hatası: 0,195					

Tablo 13'te, regresyonun t-istatistikleri de rapor edilmiştir ancak verilen bu t-istatistikleri yorumlanamaz. Çünkü, durağan olmayan serilerle oluşturulmuş bir regresyondaki tüm standart test istatistikleri olduğundan daha iyi sonuç verme eğilimindedir ve gerçek değerlerini yansıtmaz. Uzun dönem denkleminin katsayılarının yorumlanabilmesi için değişkenlerin eşbütünleşik olduğu, başka bir deyişle aralarında en az tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu anlaşıldıktan sonra katsayıların düzeltilmesi (correction) gerekmektedir.

Uzun dönem denklemindeki CRDW'nin 2'ye yakın olması ve R²'den küçük olmaması, denklemin sahte regresyon özelliği göstermediğine dair bir işarettir. Diğer bir ifadeyle değişkenler arasında uzun dönemli, gerçek bir iktisadi ilişki beklenmektedir.

Değişkenlerin tümünün I(1) olduğu ADF Testi ile anlaşılmıştır. Ancak bilindiği gibi, uzun dönem denkleminin hata teriminin I(0) olması eşbütünleşme için bir diğer temel koşuldur. Tablo 13'teki uzun dönem denkleminde elde edilen hata terimine birim kök testi uygulandığında ADF test istatistiği -2,713 bulunmuştur. MacKinnon'un kritik değer tablosuna göre hata terimi için %10 hata seviyesindeki kritik değer -2,620'dir. Dolayısıyla EGM yönteminin ilk aşamasında, %10 hata payı ile değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Tablo 14 EGM'nin ikinci aşaması olan hata düzeltme modeli sonuçlarını vermektedir.

Tablo 14 – Hata Düzeltme Modeli Tahmin Sonuçları

Model	$\Delta LM = 0,047 + 0,856\Delta Y - 0,3004\Delta P_m + 0,0002(D*Y) - 0,001(D*P_m) - 0,298u(-1)$					
t-istatistiği	(0,955)	(4,954)***	(1,512)*	(-0,002)	(-0,009)	(-2,021)**
R ² : 0,601						
Durbin Watson İstatistiği: 1,711						
Regresyonun Standart Hatası: 0,140						
Otokorelasyon için LM test istatistiği (F): 0,506, p-değeri: 0,609						
Farklı varyans için test istatistiği (F): 0,478, p-değeri: 0,926						
Fonksiyonel form için Ramsey RESET test istatistiği: 0,007, p-değeri: 0,931						

Not: ***, **, * katsayının anlamsız olduğuna dair boş hipotezin sırasıyla; %1, %5 ve %10 hata düzeylerinde reddedildiğini göstermektedir.

Gelir ve fiyat değişkenlerinin kısa dönemde ithalat talep fonksiyonu üzerinde etkisi vardır. Diğer taraftan, dış ticarete serbestleşmenin göstergesi olarak kullanılan kukla değişkenin, kısa dönemde gelir ve fiyat esneklikleri üzerinde etkisi bulunmamaktadır.

Daha önce belirtildiği gibi, ECM kısa ve uzun dönemi bir arada modelleme olanağı sağlamaktadır. Uzun dönem dinamiğini modele dahil etmek için, uzun dönem regresyonun hata terimi (hata düzeltme terimi olarak), ECM modeline dahil edilir. Yukarıdaki modelde hata düzeltme terimi negatif işaretli ve istatistiksel olarak anlamlı (-0,298) bulunmuştur. Bu durum ECM'nin çalıştığını ve uzun dönemden sapmaların (hataların) yaklaşık olarak üç yılda düzeldiğini göstermektedir. Granger Temsil Teoremi'ne göre ECM'nin çalışması uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisinin olmasını gerektirir. ECM'nin çalışması aynı zamanda değişkenler arasında nedensellik ilişkisi olabileceğine dair bir göstergedir.

Bunlara ek olarak Tablo 14'teki hata düzeltme modeli; otokorelasyon, farklı varyans ve fonksiyonel formun seçimi gibi kriterler açısından da sınanmıştır. Modele otokorelasyon için LM testi uygulandığında ECM modelinde otokorelasyon olmadığı sonucuna varılmıştır. Ayrıca yapılan test sonucunda modelde farklı varyans sorununun da olmadığı görülmektedir. Son olarak fonksiyonel formun seçiminde bir hata olup olmadığının anlaşılması için modele Ramsey RESET Testi uygulanmıştır; sonuç modelin fonksiyonel formunun doğru saptandığını göstermektedir.

Gelir ve fiyat değişkenlerinin kısa dönemde ithalat üzerine etkisi olduğu Tablo 14'ten görülmektedir. Öte yandan, esas incelenmek istenen söz konusu değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkidir. Ancak daha önceden de belirtildiği gibi Tablo 13'te gösterilen uzun dönem denkleminin katsayıları yorumlanmaya uygun değildir. Bu katsayıların yorumlanabilmesi için düzeltilmesi (correction) gerekmektedir. Söz konusu katsayıların düzeltilmesi için Tam Düzeltilmiş Phillips–Hansen Testi (Fully Modified Phillips–Hansen Test; Bartlett weights, truncation lag:2, trended case) kullanılarak aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir.

Tablo 15 – Phillips–Hansen Testi Tahmin Sonuçları

Model	$M = 3,668 + 0,589Y - 0,619P_m + 0,874D*Y - 0,781D*P_m$				
t-istatistiği (düzeltilmiş)	(7,290)***	(1,688)*	(2,030)**	(2,184)**	(-1,964)**

Not: ***, **, * katsayının anlamsız olduğuna dair boş hipotezin sırasıyla; %1, %5 ve %10 hata düzeylerinde reddedildiğini göstermektedir.

Tablo 15'teki sonuçlar, ithalat talebinin gelir ve fiyat esnekliklerinin dış ticaretteki serbestleşmeden sonra arttığını göstermektedir. Özellikle gelir esnekliğinin fiyat esnekliğine göre daha fazla arttığı gözlenmektedir.

Katsayılara göre; 1982 yılından önce (yani 1970–1982 arasında) gelirdeki %1'lik artış ithalatı %0,589 artırmakta; ithalat fiyatlarındaki %1 lik artış ise ithalatı %0,619 azaltmaktadır. Dış ticarete serbestleşme sonrası (1982 yılı sonrası) ithalat talebinin gelir esnekliği 0,874; fiyat esnekliği ise 0,718 artmıştır.

Bu durum, ithalattaki serbestleşme derecesi arttığında ithalat talebinin gelir esnekliğinin arttığını ve öte yandan ekonomik gelişme süreci devam ederken, yerli ürünlerin yabancı ürünlerle ikame olanakları arttığı için ithalat talebinin fiyat esnekliğinin de arttığını göstermektedir. Başka bir deyişle ithalat, serbestleşme sonrasında gelir ve fiyat değişimlerine karşı daha duyarlı hale gelmiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışmanın amacı; Türkiye'de 24 Ocak Kararları ile başlayan ve 1980 yılı sonrasında yaşanan dış ticaretteki serbestleşme sürecinin, ithalat talebinin gelir ve fiyat esneklikleri üzerine olan etkisini saptamaktır.

Bilindiği gibi, uluslararası alanda toplumların en belirgin özelliği belli bir dereceye kadar birbirlerine bağımlı olmalarıdır. Bu karşılıklı bağımlılık sonucunda ülkeler arasında mal, hizmet ve faktör akımları yaşanmaktadır. Küreselleşen dünyada ülkeler dış ticarete serbestleşmeye doğru hızla ilerlemekte ve uluslararası alandaki ticari ve siyasal birleşmeler (entegrasyon) giderek önemini artırmaktadır. Böyle bir süreç içerisinde serbestleşme konusunda fayda maliyet analizinin yapılması ve bu uğurda uygulanan politikaların etkinliğinin araştırılması temel sorun halini almıştır.

Günümüzde her ülkenin ihtiyacı olan tüm mal ve hizmetleri kendisinin üretebilmesi olası değildir. Buna olanak olsa bile böyle bir yaklaşımın ekonomik açıdan rasyonel olmadığı söylenebilir. Bunun yerine üretimde işbölümüne gidilmesi kaynak verimliliğini artırarak ulusal refahı artıracaktır. İşbölümü, ülkelerin yalnızca etkin olarak ürettiklikleri malların üretimine yönelerek bunları ihraç etmesidir. Böyle bir tutum ise ülkenin sahip olduğu kıt kaynakların etkin kullanılmasını ve bu yolla ulusal refahın artırılmasını sağlar.

Bahsedilen ortamın sağlanması için dış ticarete serbestleşme bir ön koşul niteliğindedir. Zira ülkeler ancak bu yolla düşük maliyetle ürettiği malları ihraç edecek ve pahalıya ürettiklerini yurt dışından ithal etmek yoluyla sağlayabileceklerdir. Sonuç olarak dış ticarete serbestleşmenin uluslararası işbölümü ve uzmanlaşmayı teşvik ederek her bir ülkenin ulusal refahının artırılmasında katkı sağladığı söylenebilir.

Söz konusu uzmanlaşma günümüzde o kadar gelişmiştir ki yalnızca nihai mallarla ilgili olmayıp üretim aşamaları (üretim yeri seçimi) düzeyinde dahi yaygınlaşmıştır. Başka bir deyişle ülkeler bir yandan en düşük maliyetle (ve en etkin şekilde) ürettikleri mallarda uzmanlaşırken diğer yandan da maliyetlerini daha düşük düzeye indirebilmek için bazı mallarda üretim aşamalarını çeşitli ülkelere

yaymışlardır. Örneğin bilgisayar donanımları üreten Amerikan orijinli bir firma, bilgisayarın mikro işlemcisini Kore’de, monitörünü Çin’de, fare ve klavyesini de Kanada’da yaptırdıktan sonra bunları Amerika’da bir araya getirerek ürününü tamamlayabilmektedir. Bu şekilde çeşitli parçaların farklı ülkelerde yaptırılmasındaki temel neden kaynak üstünlüğü veya ucuz emek dolayısıyla bu parçaların söz konusu ülkelerde daha düşük maliyetle üretilmesidir.

Günümüzde dış ticaretin bu denli serbestleşmesi şüphesiz bazı riskleri de beraberinde getirmektedir. Dış ticaretteki serbestleşmenin sağladığı uzmanlaşma ve işbölümü ulusal refahla birlikte ülkelerin dışa bağımlılığını da artırmaktadır. Böyle durumlarda ulusal ekonomiler, kendi denetimleri dışında kalan ve öngörülemeyen ani gelişmelere karşı açık ve savunmasız durumda kalabilmektedirler. Bu durum özellikle büyük ve dünya ticaretinde söz sahibi ülkelerin doğrudan dış ticaret ilişkilerine veya yutici ekonomilerine yönelik izledikleri politikaların diğer ülke ekonomileri üzerinde yaratacağı etkiler açısından büyük önem taşımaktadır. Örneğin ABD’nin²³ yurtiçi faizleri yükseltmesi karşısında bütün diğer ülkelerdeki sermaye fonları bu ülkeye doğru kayar ve ait oldukları asıl ülkelerde yatırım kaynaklarının azalmasına yol açar. Esasen bu ve benzeri örnekler dünyada yaşanan uluslararası mali krizlere ve likidite bunalımlarına temel teşkil etmektedir. Söz konusu bunalımlar da yaşayan ülkedeki üretim hacmi, istihdam düzeyi, finansal sistemin işlerliği ve hatta refah düzeyi ve gelir dağılımı üzerinde önemli etkiler doğurmaktadır.

Öte yandan büyük ülkelerin uyguladıkları içsel politikalar da zaman zaman diğer ülkeleri önemli ölçüde etkileyebilmektedir. Örneğin ABD’nin ülkedeki enflasyon oranını düşürmek için uygulayacağı harcama daraltıcı politikalar bu ülkenin ithalatını azaltıcı yönde etki yapacak ve ticaret ortaklarının ihracat düzeyi de doğal olarak bu azalmadan etkilenecektir. Büyük ülkelerin ihracatçısı konumundaki küçük ülkeler açısından olaya baktığımızda söz konusu küçük ülkelerdeki ihracatın azalması, üretim düzeyini olumsuz etkileyecek ve ülkede ekonomik yavaşlama ve işsizlik ortaya çıkabilecektir. Başka bir deyişle büyük ülke kendi ülkesindeki işsizliği başka ülkelere ihraç etmiş olacaktır.

²³ Dünya ihracatının yaklaşık %10’unu gerçekleştirmesi ve GSMH olarak en yüksek değere sahip (ve bu bağlamda uluslararası fiyatları belirlemede etkin) olması dolayısıyla büyük (belirleyici) ülkeye örnek olarak ABD verilmektedir.

İşbölümü ve uzmanlaşmayla ilgili bir diğer risk de sanayileşmiş ülkelerin verimlilikleri düşük bazı endüstrilerini korumak üzere özellikle gelişmekte olan ülkelerin uzmanlaştığı ve ihracatçısı konumunda olduğu bazı emek yoğun sanayi ürünleri üzerine koydukları ithalat kısıtlamalarıdır. Böyle bir durumda emek yoğun endüstrileri üzerinde yoğunlaşıp düşük katma değerli malları ihraç ederek sanayi mallarını ithal etmek isteyen ülkelerin ihracat olanakları kısıtlandığı için üretim hacmi de bu durumdan olumsuz etkilenecektir. Böylece dış ticaretteki serbestleşme büyük ülkenin lehine işlerken küçük ülke bazı mallarla ilgili karşılaştığı korumacı tutum sebebiyle (özellikle 1970 sonrasında GOÜ'lerin ihraç ettiği tarım ürünleri sık sık anti-dumping soruşturmalarına konu olmuştur) dezavantajlı duruma düşecektir.

Serbest dış ticaretin özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından yarattığı bir diğer risk de ticarete konu olan malın arz koşullarının yanı sıra talep koşulları da dikkate alındığında ortaya çıkmaktadır. Bu konuyu ilk defa F.Y. Edgeworth (1894) ele almış ve ihraç mallarının üretim maliyetlerinin düşmesinin ülkeye zarar verebileceğini ileri sürmüştür. Buna "zararlı büyüme" (demnified growth) adını vermiştir. Daha sonra Hint asıllı iktisatçı Jagdish Bhagwati (1958), talep koşullarının etkisiyle büyümenin sebep olduğu olumsuz etkileri Review of Economic Studies'te yayımlanan ünlü makalesinde "fakirleştiren büyüme" (immiserizing growth) olarak adlandırmıştır. Büyümenin böyle nitelenmesinin temel nedeni küçük ülkenin ürettiği malın talep koşulları (ithal mallarının talebinin fiyata göre inelastik olması) sebebiyle dış ticaret hadlerinin ülkenin aleyhine dönmesi ve bu yüzden ülkenin büyümenin sağladığı gelir artışından daha fazla bir gelir kaybına uğramasıdır. Bir ülkenin belirtildiği gibi büyürken fakirleşmesi serbest dış ticaretin sebep olduğu bir durum değildir ancak, dış ticarete serbestleşme sürecinde arz ve talep koşullarında nelere dikkat edilmesi gerektiği konusunda çarpıcı bir örnektir.

Bhagwati'nin tezinde ülkenin büyürken fakirleşmesi dış ticaret oranlarına bağlanmıştır. Gerçekten de dış ticaret oranları, uluslararası iktisatta ve ticaretteki en önemli tartışma konularından birini oluşturmaktadır. Serbest (ya da giderek serbestleşen) dış ticaret ortamında ticaret oranlarının uzun dönemdeki değişiminin gelişmiş ülkelerin mi yoksa gelişmekte olan ülkelerin mi lehine olacağı, tartışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Süreçten kimin avantajlı çıkacağını belirleyebilmek için ülkelerce üretilen malların cinsi, arz ve talep koşulları, malların ikame olanakları, üretim teknolojisi gibi süreçlerin de analiz edilmesi büyük önem taşımaktadır. Öte

yandan, genel eğilime bakıldığında uzun dönemde ticaret oranlarının tarım ürünleri aleyhine ve sanayi ürünleri lehine değiştiğini söylemek mümkündür. Başka bir deyişle, tarım ürünü ihracatçısı ülkeler gelişmiş sanayi ürünleri ihraç eden ülkelerle yaptıkları ticaretle (uzun dönemde) aynı miktardaki sanayi ürünü için her seferinde daha fazla tarım ürünü vermek zorunda kalmaktadırlar. Bu durum esasen yukarıda anlatılan fakirleştiren büyüme olgusuyla da yakından ilgilidir.

GOÜ'lerin üretiminin büyük ölçüde ithal girdiye bağımlı olması, zorunlu tüketim malları ve ithal edilen sermaye girdilerinin talebinin fiyat esnekliğinin düşük olması, iç fiyatların istikrarsızlığı, özellikle yüksek gelir düzeyindeki tüketicilerin ülke içinde üretimi sınırlı olan lüks tüketim mallarına olan taleplerinin şiddetinin yüksek olması gibi etmenler ticaret oranlarının bozulmasına ve dış ticaret dengesi açıklarının ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Öte yandan giderek serbestleşen küresel rekabet ortamında katma değeri yüksek sanayi malları ve bilgi yoğun mallar açısından adeta açık pazar haline gelen GOÜ'lerin rekabet olanakları sürekli azalmakta ve yerli üretim emek yoğun, düşük katma değerli ürünlere doğru kaymaktadır. Böylece sanayileşme süreci tamamlanamamakta ve yerli üretimin küresel ölçekteki talep koşulları (düşük katma değerli ürünlerin talebinin fiyat esnekliğinin yüksek olması ve bu ürünlere olan talebin şiddetinin düşük olması) sebebiyle dış ticaret oranlarındaki bozulma giderek artmaktadır.

Dış ticaretle serbestleşme özellikle GOÜ'ler açısından bir takım riskleri barındırır da birçok avantajı da beraberinde getirmektedir. Bu noktada uygulanan serbestleşme politikalarının etkinliği önem kazanmakta ve politikalar sonucunda elde edilen faydanın uğranılan (olası) zarardan büyük olması beklenmektedir.

Politika etkinlik tartışmasında konu dış ticaretteki serbestleşmenin ithalat üzerine etkileri olduğunda, ithalat talebinin gelir ve fiyat esnekliklerinin serbestleşmeden sonra nasıl değiştiği büyük öneme sahiptir. Tarife indirimi, miktar veya miktar dışı kısıtlamaların kaldırılması gibi dış ticaret rejiminde yaşanan gevşemelerin, ithalat talep denklemindeki gelir ve fiyat esnekliklerine olan etkisi, serbestleşme sürecinin yarattığı yapısal değişimin ne ölçüde belirleyici olduğu ya da; uygulanan politikaların ne ölçüde etkin olduğu konularına ışık tutmaktadır.

Türkiye’de Tanzimat’tan günümüze değin dış ticarete serbestleşme anlamında birçok karar alınmış ve yapısal dönüşüm çerçevesinde sayısız hukuki düzenleme yapılmıştır. Öte yandan bu düzenlemelerden en kapsamlısı 24 Ocak 1980 tarihinde alınan ekonomik tedbirlerdir. Önceki serbestleşme hamlelerine göre daha sistematik, kalıcı ve kararlı politikaların uygulanması, yarattığı etkiler bakımından 24 Ocak kararlarının önceki serbestleşme hamlelerinden ayrılmasına sebep olmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu’nda serbestleşme hareketleri 19. yy.ın ikinci yarısında kendini hissettirmeye başlamıştır. Kapitülasyonlarla desteklenen ithalatı teşvik edici dış ticaret politikası yanında 1838 tarihinde İngiltere ile yapılan Balta Limanı Sözleşmesi ve bunu takiben Fransa ve diğer Avrupa ülkeleri ile yapılan benzer sözleşmeler ile Osmanlı Devleti, gümrükleri üzerindeki egemenlik hakkında büyük ölçüde vazgeçmiş ve yabancılara engelsiz bir dış ticaret rejimi sağlamıştır. Süreç içerisinde ortaya çıkan ve giderek sürdürülemez duruma gelen dış ticaret açıkları, Cumhuriyet kurulana kadar devam eden ithalatı teşvik edici politikalar sebebiyle ekonomideki en büyük sorunlardan biri halini almıştır.

Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte başlayan ve devletin ekonomiye büyük ölçüde katılımıyla desteklenen ithal ikameci dönem, öncekinden çok farklı bir dış ticaret politikasını öngörmüştür. İkinci dünya savaşının küresel ölçekte yarattığı daralma, izleyen süreçte dış ticaretin hacimsel olarak daha da küçülmesini desteklemiştir. Sonuç itibarıyla 1950’lere kadar devletin egemen olduğu ve büyük ölçüde ithalata kapalı, korumacı bir rejim hakim olmuştur.

1950’den 1953’e kadar süren bir dizi serbestleşme hamlesi, tarifelerdeki bazı gevşemeler ve ithalattaki bazı kısıtlamaların azaltılmasından öteye geçememiş ve 1970’lere gelinceye kadar yine korumacı ve devletçi politikalar sürdürülmüştür. İzleyen dönemde, 1970’lerin başlarında kendini gösteren serbestleşme hareketi 1974 Petrol Bunalımı’nın da olumsuz etkisiyle başarıya ulaşamamıştır. Böylece 1980’lere gelinceye kadar dış ticarete serbestleşme adına kalıcı bir hukuki alt yapı oluşturulamamış ve yapısal dönüşüm gerçekleştirilememiştir.

24 Ocak Kararları’nın Türkiye’de ithalat talep denkleminde etkileri bakımından değerlendirilmesi yapılırken ithalat talebinin gelir ve fiyat esnekliklerinin nasıl

etkilendiği araştırılmaktadır. Esneklikler incelenirken kullanılan ithalat talep denklemi;

$$M_t = A_0 + A_1 Y_t + A_2 RP_t + A_3 D^* Y_t + A_4 D^* RP_t + u_t \text{ dir.}$$

Denklemden açıklayıcı değişken olarak dolar cinsinden GSMH (Y) ve göreceli fiyatları (RP) temsil eden vekil değişken (proxy variable) olarak ithalat fiyat endeksi (P_t) kullanılmıştır. Açıklanan değişken ise ithalat hacmidir (M). Değişkenler logaritmik alınmıştır. Dış ticaretteki serbestleşmenin yarattığı yapısal değişimin esneklikler üzerindeki etkisini sınavabilmek için kukla değişken kullanılmıştır. 1970–2002 aralığını kapsayan serilerde ticari serbestleşmenin yarattığı yapısal kırılmanın olduğu yıl 1982 olarak saptanmıştır. Böylece seri iki alt döneme ayrılmıştır. Birinci alt dönem (1970–1982) için D = 0; ikinci alt dönem (1983–2002) için ise D = 1'dir. A₁ ve A₂, 1970–1982 arasındaki gelir ve fiyat esnekliklerini göstermektedir. A₃ ve A₄ ise birinci ve ikinci alt dönemler arasında bu esnekliklerdeki değişimi göstermektedir.

Değişkenlerin bütünleşme derecesi ADF Testi ile saptandıktan sonra EGM yöntemi ile ilk aşamada uzun dönem denklemi tahmin edilmiş ve sonra da ikinci aşama olan ECM'ye geçilerek uzun ve kısa dönemin birlikte modellenmesi sağlanmıştır. ECM kullanılarak modeldeki hataların kaç dönemde düzeltildiği saptanmıştır [Hata Düzeltme Teriminin (HDT) negatif işaretli ve istatistiki olarak anlamlı çıkması üzerine HDT'nin katsayısına bakılarak modeldeki hataların kaç yılda düzeltildiği saptanmıştır]. Daha sonra Tam Düzeltilmiş Phillips–Hansen (1990) Yöntemi kullanılarak uzun dönem denklemindeki katsayılar düzeltilmiştir.

Modeldeki kukla değişkenlerin katsayılarının teorik beklentilere uygun (A₃ > 0 ve A₄ < 0) ve değişkenlerin istatistiki olarak anlamlı çıkmaları durumunda; Melo ve Vogt'un (1984) ele aldığı; ithalattaki serbestleşme derecesi arttığında ithalat talebinin gelir esnekliğinin artacağı ve ekonomik gelişme süreci devam ederken, ithalattaki ikame olanakları arttığı için ithalat talebinin fiyat esnekliğinin de artacağı yönündeki hipotez kabul edilmiş olacaktır.

Yapılan ekonometrik analiz sonucunda, dış ticarete serbestleşmenin ithalatın gelir ve fiyat esnekliklerini değiştirdiği (artırdığı) görülmüştür. Bu bulgular, Boylan ve Cuddy (1987) tarafından (durağan olmayan seriler kullanılarak) İrlanda

örneğinde elde edilenlerden oldukça farklı gözükmetedir²⁴. Öte yandan, Melo ve Vogt (1984) ve gelir esnekliğindeki değişim açısından ise Bertola ve Faini (1991) ile benzer sonuçlarla karşılaşmıştır. Bunlara ek olarak; Faini et al. (1992), Mah (1999) ve Santos–Paulino (2002) tarafından elde edilen bulgular, özellikle serbestleşmenin gelir esnekliğine etkileri açısından, eldeki çalışmayı destekler niteliktedir.

Phillips–Hansen (1990) Yöntemi kullanılarak düzeltilen katsayılara göre; 1982 yılından önce (yani 1970–1982 arasında) gelirdeki %1’lik artış ithalatı %0,589 artırmakta; ithalat fiyatlarındaki %1 lik artış ise ithalatı %0,619 azaltmaktadır. Dış ticarete serbestleşme sonrası (1982 yılı sonrası) ithalat talebinin gelir esnekliği 0,874; ithalat talebinin fiyat esnekliği ise 0,718 artmıştır. Başka bir deyişle ithalat, rejim değişikliğinden sonra gelir ve fiyat değişimlerine karşı daha duyarlı hale gelmiştir. Özetle, ithalattaki serbestleşme derecesi arttığında ithalat talebinin gelir esnekliğinin arttığı ve öte yandan ekonomik gelişme süreci devam ederken, yerli malların ithal mallar ile ikame olanakları arttığı için ithalat talebinin fiyat esnekliğinin de arttığı yönündeki hipotezlerin kabul edildiği anlaşılmaktadır.

Gelir artışının ithalatı da artırması sebebiyle elde edilen esneklik katsayısı ekonomik büyümenin, ticaret dengesi üzerinde negatif bir etkiye sahip olacağı anlamına gelmektedir (yani gelir artarken ithalat da artacaktır). Dış ticaret açıklarını önleyebilmek için hükümet politikaları özellikle yerli kaynaklara dayalı sanayiler başta olmak üzere, düşük ithal girdi kullanan yerli sanayilerin gelişmesini ve artmasını teşvik edici olmalıdır.

Öte yandan tahmin edilen fiyat esnekliği, ithalat hacminin ithalat fiyatlarına karşı duyarlı olduğunu göstermektedir. Bu sebeple TL’nin devalüasyonunu destekleyen politikalar Türkiye’nin dış ticaret dengesizliğinin düzeltilmesinde yardımcı politikalar olarak kullanılabilir²⁵. Bununla birlikte, devalüasyon kendi başına yeterli bir çözüm olmayacaktır. Dengesizliğin giderilmesinde üretim ve ihracatın

²⁴ Zira söz konusu çalışmada yazarlar, dış ticarete serbestleşmenin ithalat talebinin gelir ve fiyat esnekliklerini değiştirmedeği sonucuna ulaşmıştır.

²⁵ Marshall–Lerner koşuluna göre; ithalat talebi ile ihracat talebinin fiyat esneklikleri toplamının ‘1’ den büyük olması durumunda devalüasyon, uzun dönemde dış ticaret açıklarının kapatılmasında bir politika aracı olarak kullanılabilir. Şimşek ve Kadılar’a (2004) göre 1970–2002 aralığında Türkiye için ihracat fiyat esnekliği (-1,01) olarak hesaplanmıştır. Bu sonuç, ulusal paranın eksik değerlenmesine yönelik politikaların etkinliğini destekler niteliktedir.

artırılması ve ülke içi fiyat istikrarının sağlanması birincil öneme sahiptir. Çünkü alınan devalüasyon kararından sonra yurt içi fiyat düzeyindeki sürekli ve ciddi artış (enflasyonist baskı) nlenemez ise ulusal paranın eksik değerlenmesiyle ithal mal fiyatlarında sağlanan görelili yükseklik giderek azalacak ve politika etkinliğini kaybedecektir.

Diğer taraftan, devalüasyonla amaçlanan etkinin yanı sıra depresiasyona yol açan harcama daraltıcı politikalar da ihracatın artırılması ve ithalatın azaltılması yoluyla dış ticaret açıklarının iyileştirilmesi için kullanılabilir. Buna göre hükümetin harcamaları daraltması faiz oranlarını düşürecektir. Faiz oranlarının düşmesi ülkeden sermaye çıkışına sebep olacak ve bu durum ulusal paraya olan talebin azalmasıyla sonuçlanacaktır. Talepteki bu düşüş ulusal paranın değerinin piyasa koşullarında düşmesine (depresiasyon) sebep olacak ve böylece değeri düşen ulusal para, ihracatın artıp ithalatın azalması yoluyla dış ticaret açıklarının azalmasına katkıda bulunacaktır.

Ayrıca lke içi fiyat istikrarının sağlanmasının ithalat hacmi üzerinde azaltıcı bir etki doğuracağı da söylenebilir. Çünkü özellikle son otuz yılda Türkiye’de yaşanan enflasyonist sürecin kurlar yeterince değişmediği takdirde ithalatı artırıcı etki yarattığı bilinmektedir. Yurt içi fiyat artışlarının (zellikle Türkiye’nin son yirmi yılda giderek serbestleşen ithalat rejimi düşünüldüğünde) ithal mal fiyatlarını cazip hale getirmesi bu süreci desteklemektedir. Zira gümrük duvarlarının büyük ölçüde kaldırılması sonucu tarifelerle cazibesini yitirmeyen ithal malların fiyat düzlemindeki rekabet avantajı giderek artmakta ve enflasyonist ortam da bu süreci ithal mallar lehine geliştirmektedir.

İthalat talebinin gelir ve fiyat esnekliklerinin (24 Ocak 1980 kararları sebebiyle) 1982 sonrasında artış göstermesi; yukarıda değinilen para, maliye ve döviz kuru politikalarının etkinliğini ve başarı şansını artıracaktır.

KAYNAKLAR:

Acar, M. Sadık. (2000). *Uluslararası Reel Ticaret: Teori Poliyika*. Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları: İzmir.

Agarwala, R. (1983), Price Distortions and Growth in Developing Countries. *Word Bank Staff Working Paper* No. 515, World Bank, Washington DC.

Arslan, L., & Wijnbergen, S. v. (1993). Export Incentives, Exchange Rate Policy and Export Growth In Turkey. *Review of Economics and Statistics*, 75(1), 128-133.

Bahmani-Oskooee, M., & Niroomand, F. (1998). Long Run Price Elasticities and The Marshall-Lerner Condition Revisited. *Economics Letters*, 61, 101-109.

Bahmani-Oskooee, M., & Rhee, H. (1997). Structural Change in Import Demand Behavior. *Journal of Policy Modeling*, 19, 345-350.

Balassa, B. (1971). *The Structure of Protection in Developing Countries*. John Hopkins University Press. Baltimore.

Balassa, B. (1982). *Developing Strategies in Semi-Industrial Economies*. John Hopkins University Press for the World Bank. Baltimore.

Başol, Koray. (2001). *Türkiye Ekonomisi*. Anadolu Matbaası: İzmir.

Baysan, T., & Blitzer, C. (1991). 'Turkey', in Liberalising Foreign Trade: The New Zealand, Spain and Turkey: Vol.6, D. Papageorgiou, M. Michaely and A.M. Choksi (eds.), *A research Project of the World Bank*, Basil Blackwell, Cambridge, MA.

Ben-David, Dan., & Papell, David H. (1997). International Trade and Structural Change. *Journal of International Economics*, 43, 513 – 523.

Bertola, G., & Faini, R. (1991). Import Demand and Non-Tariff Barriers The Impact of Trade Liberalization. *Journal of Development Economics*, 34, 269 – 286.

Bhagwati, J. (1958). Immiserizing Growth: A Geometrical Note. *Review of Economic Studies*. 55(3).

Bhagwati, J. (1978). Anatomy and Consequences of Exchange Control Regimes. Ballinger for the NBER. Cambridge, M.A.

Bhagwati, J. (1986). Export Promoting Strategy: Issues and Evidence. *World Bank Discussion Paper*. October.

Boylan, T. A., & Cuddy, M. P. (1987). Elasticities of Import Demand and Economic Development. *Journal of Development Economics*, 26, 301 – 309.

Bradford, C., & Branson, W. (1987). *Trade and Structural Change in Pacific Asia*. University of Chicago Press for NBER.

Bulutay, T., Tezel, Y. S. & Yıldırım, N. (1974). *Türkiye Milli Geliri 1923-1948*. SBF: Ankara.

Carone, G. (1996). Modeling The US Demand for Imports Through Cointegration and Error Correction. *Journal of Policy Modeling*. 18, 1-48.

Charemza, W. W., & Deadman, D. F. (1992). *New Directions in Econometric Practice*. Edward Elgar. U.K.

Clarida, R. (1994). Cointegration, Aggregate Consumption and The Demand for Imports: A Structural Econometric Investigation. *American Economic Review*. 94, 298-308.

Çavdar, Tevfik. (1999). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839 – 1950*. İmge Kitabevi: Ankara.

De Bono, E. (1992). *Rekabetüstü*. Remzi Kitabevi: İstanbul.

Deyak, T. A., Savyer, W. C. & Sprinkle, R. L. (1989). An Empirical Examination of The Structural Stability of Disaggregated US Import Demand. *Review of Economics and Statistics*, 71(2), 337-341.

Deyak, T. A., Savyer, W. C. & Sprinkle, R. L. (1993). The Adjustment of Canadian Import Demand to Changes in Income, Prices and Exchange Rates. *Canadian Journal of Economics*, 26, 890-900.

Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distributions of The Estimators for Autoregressive Time Series with A Unit Root. *Journal of The American Statistical Association*, 74, 427-431.

DİE. (2003). İstatistik Göstergeler, 1950-2002.

Drucker, P. F. (1988). *Yeni Gerçekler*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: Ankara.

Edwards, S. (1989). Openness, Outward Orientation, Trade Liberalization and Economic Performance in Developing Countries. *NBER Working Paper* No. 2908.

Enders, W. (1995). *Applied Econometric Time Series*. John Wiley & Sons, Inc. New York, USA.

Engle, R., & Granger, C. W. J. (1987). Cointegration and Error Correction: Representation, Estimation and Testing. *Econometrica*. March, 55, 251-276.

Engle, R. F. & Yoo, B. S. (1991). *Cointegrated Economic Time Series: An Overview with New Results, Long Run Economic Relationships: Readings in Cointegration* içinde, Editörler: R. F. Engle & C. W. Granger, Oxford University Press, New York.

Elias, V. J. (1978). Sources of Economic Growth in Latin American Countries. *Review of Economics and Statistics*, 60, 362-370.

Erkan, H. (1998). *Bilgi Toplumu ve Ekonomik Gelişme*. İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.

Faini, R., Pritchett, L., & Clavijo, F. (1992). Import Demand in Developing Countries. *International Trade Modeling, International Studies in Economic Modeling*, No. 11, 279-297.

Gafar, J. S. (1988). The Determinants of Import Demand in Trinidad and Tobago: 1967-1984. *Applied Economics*, 20, 303-313.

Gökçeus, Ö. (1997). Trade Liberalisation and Productivity Growth: New Evidence from The Turkish Rubber Industry. *Applied Economics*, 29(5), 639-645.

Güran, N. (2000). *Uluslararası Ekonomik Bütünleşme ve Avrupa Birliği*. Anadolu Matbaacılık: İzmir.

Güven, T. C. (1998). Cumhuriyetin 75. Yıldönümünde Dış Ticaretimizin Geçmişi ve Bugünü. *Dış Ticaret Dergisi*, Ankara.

Granger, C. W. J. (1993). What Are We Learning About The Long Run?. *The Economic Journal*, March, 307-323.

Gujarati, D. N. (1999). *Temel Ekonometri*. çev. Ü. Şenesen, G. G. Şenesen. Literatür Yayıncılık: İstanbul.

Hakkio, C. S., & Rush, M. (1991). Cointegration: How Short Is The Long Run?. *Journal of International Money and Finance*, 10, 571-581.

Harrison, A. E. (1994). Productivity, Imperfect Competition and Trade Reform. *Journal of International Economics*, 36(1/2), 53-73.

Heckscher, E. (1919). The Effect of Foreign Trade on The Distribution of Income. *Ekonomisk Tidskrift*. 21, 1 – 32.

Helleiner, G. K. (1994). *Trade Policy and Industrialization in Turbulent Times*. Routledge. London and New York.

Hendry, D. F. (1980). Econometrics: Alchemy or Science?. *Economica*, 47, 387-406.

Holden, K., & Thompson, J. (1992). Cointegration: An Introductory Survey. *British Review of Economic Issues*, 14, No:33, 1-55.

Houthakker, H. S. & Magee, S. P. (1969). Income and Price Elasticities in World Trade. *The Review of Economics and Statistics*, 51, 111-125.

IFS. (2004). Country Statistics, (1945-2003).

Issawi, C. (1981). *The Economic History of Turkey 1900 – 1914*. The University of Chicago Press. Chicago, USA.

Joshi, V., & Little, L. M. D. (1996). *India's Economic Reforms 1991-2001*. Oxford University Press: Oxford.

Kazgan, G. (1997). *Küreselleşme ve Yeni Ekonomik Düzen*. Altın Kitaplar Yayınevi: İstanbul.

Kepenek, Y., & Yentürk, N. (1983). *Türkiye Ekonomisi*. Remzi Kitabevi: İstanbul.

Kim, K., & Park, J. (1985). *Sources of Economic Growth in Korea*. Korean Development Institute. Seoul.

Kohli, U. (1991). *Technology Duality and Foreign Trade*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Kök, Recep. (1999). *İktisadi Düşünce Kavramlarının Analitik Evrimi*. Anadolu Matbaacılık: İzmir.

Krueger, A. O. (1997). Trade Policy and Economic Development: How We Learn?. *The American Economic Review*. 87(1), 1-22.

Krueger, A. O., & Tuncer, B. (1982). Growth of Factor Productivity in Turkish Manufacturing Industries. *Journal of Development Economics*, 11, 307-325.

Krugman, P. R. (1995). Growing World Trade: Causes and Consequences. *Brookings Papers on Economic Activity*, 327 – 362.

Little, I. M. D., Scitovsky, T., & Scott, M. (1970). *Industry and Trade in Some Developing Countries: A Comparative Study*. Oxford University Press for OECD: London.

Lucas, R. E. (1976). Econometric Policy Evaluation: A Critique. *Carnegie–Rochester Conference on Public Policy* 1.

MacKinnon, J. G. (1991). *Critical Values for Integration Tests, Long Run Economic Relationships: Readings in Cointegration* içinde, editörler: R. F. Engle ve C. W. J. Granger, Oxford University Press, New York.

Maddala, G. S., & Kim, In-Moo. (1998). *Unit Roots, Cointegration and Structural Change*. Cambridge University Press. Cambridge.

Mah, J. S. (1992). On The Behavior of Import Demand of Korea. *Asian Economic Journal*, 6, 115-119.

Mah, J. S. (1993). Structural Change in Import Demand Behavior: The Korean Experience. *Journal of Policy Modelling*, 15, 223-227.

Mah, J. S. (1994). Japanese Import Demand Behavior: The Cointegration Approach. *Journal of Policy Modelling*, 16, 291-298.

Mah, J. S. (1997). Cyclical Factors in Import Demand. *Journal of Policy Modelling*, 19, 323-331.

Mah, J. S. (1999). Import Demand, Liberalization and Economic Development. *Journal of Policy Modelling*. 21(4), 497 – 503.

Marquez, J. (1994). The Econometrics of Elasticities or The Elasticity of Econometrics: An Empirical Analysis of The Behaviour of US Imports. *The Review of Economics and Statistics*. 76, 471-488.

Marquez, J., & McNeilly, C. (1988). Income and Price Elasticities for Exports of Developing Countries. *The Review of Economics and Statistics*, 72(2), 306-314.

Masih, R., & Masih, A. M. M. (2000). A Reassessment of Long-Run Elasticities of Japanese Import Demand. *Journal of Policy Modeling*, 22(5), 625-639.

Melo, O., & Vogt, M. G. (1984). Determinants of the Demand for Imports of Venezuela. *Journal of Development Economics*, 14, 351-358.

Metzler, L. A. (1949). Tariffs, The Terms of Trade and The Distribution of Income. *Journal of Political Economy*, February, 1-49.

Michael, M., Papageorgiou, D., & Choksi, A. M. (1991). *Liberalising Foreign Trade: Lessons of Experience in The Developing World*. Basil Blackwell. Oxford.

Nishimizu, M., & Robinson, S. (1982). Sectoral Productivity Growth in Semi-Industrialized Countries: A Comparative Analysis. *World Bank Development Research Department*. Working Paper No: 82-86.

Ohlin, B. (1933). *International and Interregional Trade*. Harvard University Press.

Özgüven, Ali. (1992). *İktisadi Düşünceler Teoriler ve Doktrinler*. Filiz Kitabevi: İstanbul.

Pattichis, C. A. (1999). Price and Income Elasticities of Disaggregated Import Demand: Results from UECMs and An Application. *Applied Economics*, 31, 1061-1071.

Perron, P. (1990). Testing for A Unit Root in A Time Series with A Changing Mean. *Journal of Business and Economic Statistics*, 8(2).

Phillips, P. C. B. & Hansen, B. E. (1990). Statistical Inference in Instrumental Variables Regression with I(1) Processes. *Review of Economic Studies*, 57, 99-125.

Posner, M. V. (1961). International Trade and Technical Change. *Oxford Economic Papers*, 323 – 341.

Reinhart, C. (1995). Devaluation, Relative Prices and International Trade. *IMF Staff Papers*, 42(2), 290-312.

Rose, A. K. (1991). Why Has Trade Grown Faster Than Income?. *Canadian Journal of Economics*, 24, 417 – 427.

Sachs, J. (1987). *Trade and Exchange Rate Policies in Growth-Oriented Adjustment Programs*. International Monetary Fund and The World Bank.

Sachs, J. D., & Warner, A. (1995). Economic Reform and The Process of Global Integration. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1 – 95.

Samuelson, P. A. (1964). *İktisat*. ODTÜ İdari Bilimler Fakültesi, Yayın No: 4.

Santos–Paulino, Amelia U. (2002). The Effects of Trade Liberalization on Imports in Selected Developing Countries. *World Development*, Vol. 30, No. 6, 959 – 974.

Saraçoğlu, R. (1987), *Economic Stabilisation and Structural Adjustment: The Case of Turkey in Growth-Oriented Adjustment Programs*, V. Corbo, M. Goldstein and M. Khan (eds.), Proceedings of a Symposium Held in Washington DC, February 25-27, 1987, Published by the IMF and the World Bank, Washington, D.C.

Senhadji, A. (1998). Time Series Estimation of Structural Import Demand Equations: A Cross-country Analysis. *IMF Staff Papers*, 45(2), 236-268.

Serin, Necdet. (1972). *Kalkınma ve Dış Ticaret: Az Gelişmiş Ülkeler ve Türkiye Yönünden*. Ankara.

Seyidoğlu, Halil. (1998). *Uluslararası İktisat, Teori, Politika ve Uygulama*. Geliştirilmiş 12. Baskı. Güzem Yayınları: İstanbul.

Smith, Adam. (1776). *An Inquiry into The Nature and Causes of The Wealth of Nations*. London Oxford University Press. England.

Şimşek, M., & Kadılar, C. (2004). Türkiye'nin İthalat Talebi Fonksiyonunun Sınır Testi Yaklaşımı ile Eşbütünleşme Analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 5(1), 27-34.

Thomas, V., & Nash, J. (1991). *Best Practices in Trade Policy Reform*. Oxford University Press for The World Bank. Oxford.

Ticaret Bakanlığı ve 50 Yıl. (1973). T.C.T.B. Ankara.

Tybout, J. R., & Westbrook, M. D. (1995). Trade Liberalisation and The Dimensions of Efficiency Change in Mexican Manufacturing Industries. *Journal of International Economics*. 39(1/2), 53-78.

Urbain, J. P. (1992). Error Correction Models for Aggregate Imports The Case of Two Small Open Economies. *International Trade Modeling, International Studies In Economic Modeling* No:11 (237-279). New York: Chapman and Hall.

Utkulu, U. (1993). Cointegration Analysis: An Introductory Survey with Applications to Turkey. *I. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu*. 11–12 Kasım 1993, İzmir.

Utkulu, U. (1997). How to Estimate Long Run Relationship in Economics: An Overview of Recent Approaches. *D.E.Ü. İİBF Dergisi*, 12(2).

Utkulu, U. (1998). Are The Turkish External Deficits Sustainable? Evidence from Cointegrating Relationship between Exports and Imports. *D.E.Ü. İİBF Dergisi*, 13(1).

Utkulu, U., Özdemir, D. (2003). Does Trade Liberalization Cause a Long-Run Economic Growth in Turkey?. *International Conference on Policy Modeling*, July 3-5, 2003, İstanbul.

Uygur, E. (2001). *Ekonometri Yöntem ve Uygulama*. A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi: Ankara.

Vernon, R. (1966). International Investment and International Trade in The Product Cycle. *Quarterly Journal of Economics*, Mayıs 1966. 190 – 207.

Wagstaff, J. M. (1989). The Role of the Government in the Industrialisation of Turkey, 1938-1980. *Centre of Near and Middle Eastern Studies, School of Oriental and African Studies (SOAS), Occasional Paper*, No.2, University of London.

Weiss, J. (1992). Export Response to Trade Reforms: Recent Mexican Experience. *Development Policy Review*, 10(1), 43-60.

World Development Report. (1995). World Bank. Washington, D.C.

Yerasimos, S. (1975). *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*. İstanbul: Gözlem.

